

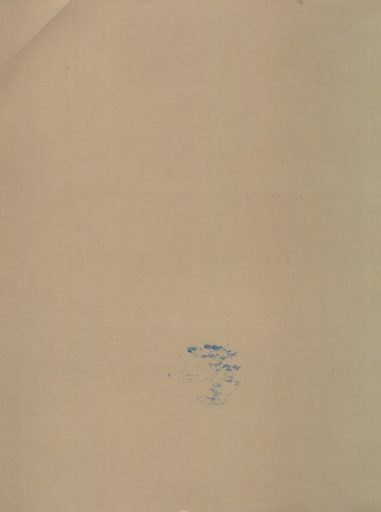

อุทยานประวัติศาสตร์

ศรีเทพ

Si Thep Historical Park

กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม จัดพิมพ์เผยแพร่ ปีพุทธศักราช ๒๕๕๐

กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม
จัดพิมพ์เผยแพร่ ปีพุทธศักราช ๒๕๕๐

อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ
ISBN 978-974-417-857-2
อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ สำนักศิลปากรที่ ๔ ลพบุรี
กรมศิลปากร

พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๕๕๐
จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม

ที่ปรึกษา

นายอารักษ์ สังหิตกุล	อธิบดีกรมศิลปากร
นางโสมสุดา ลียะวณิช	รองอธิบดีกรมศิลปากร
นางสมลักษณ์ เจริญพจน์	รองอธิบดีกรมศิลปากร
นายเขมชาติ เทพไชย	รองอธิบดีกรมศิลปากร
นางสาวนารีรัตน์ ปรีชาพีชคุปต์	ผู้อำนวยการสำนักศิลปากรที่ ๔ ลพบุรี

คณะบรรณาธิการ

นายพิเศษ เจียจันทร์พงษ์	ผู้เชี่ยวชาญพิเศษเฉพาะด้านโบราณคดี ข้าราชการบำนาญกรมศิลปากร
นางจรรยา มาณะวิท	ผู้เชี่ยวชาญด้านโบราณคดี ข้าราชการบำนาญกรมศิลปากร
นายสถาพร เที่ยงธรรม	หัวหน้าอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ
นายธวัชชัย ชั้นไพศาลศิลป์	นักโบราณคดี ๔
นายสมศักดิ์ ฤทธิ์ภักดี	ผู้ช่วยนักโบราณคดี
นางสาวบังอร ภูกาบทอง	เจ้าหน้าที่พัสดุ

ผู้เรียบเรียง
นายสถาพร เที่ยงธรรม
นางธาดา สังข์ทอง
นางสาวพยุง วงษ์น้อย
นายธวัชชัย ชั้นไพศาลศิลป์

ผู้แปลภาษาอังกฤษ
นางสาวรัศมี ชูทรงเดช
Elisabeth Bacus

ออกแบบปกและรูปเล่ม นายสิงห์คม บริสุทธิ์
ผู้ควบคุมการพิมพ์ นายธวัชชัย ชั้นไพศาลศิลป์
พิมพ์ที่ บริษัท รุ่งศิลป์การพิมพ์ (๑๙๗๗) จำกัด
โทร.๐ ๒๗๔๖ ๓๑๓๐ ๔ โทรสาร ๐ ๒๗๔๖ ๓๓๘๗

คำนำ

นับตั้งแต่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงค้นพบเมืองศรีเทพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ เมืองโบราณแห่งนี้ได้รับความสนใจจากบรรดานักวิชาการทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศอย่างมากมาย กรมศิลปากรได้ทำการสำรวจและศึกษาเรื่อยมาตามลำดับ จนกระทั่งใน พ.ศ. ๒๕๒๗ – ๒๕๒๙ จึงได้จัดทำแผนการอนุรักษ์และพัฒนาเมืองโบราณศรีเทพตามแนวทางการจัดการมรดกทางวัฒนธรรม และจัดตั้งเป็นอุทยานประวัติศาสตร์อีกแห่งหนึ่ง ทั้งนี้เนื่องจากเล็งเห็นว่าเมืองศรีเทพเป็นเมืองโบราณที่รุ่งเรืองมากในเขตลุ่มน้ำลพบุรี - ป่าสัก ซึ่งสามารถพัฒนาให้เป็นแหล่งเรียนรู้ทางด้านประวัติศาสตร์-โบราณคดี และแหล่งท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมที่สำคัญในภูมิภาคภาคเหนือตอนล่าง

ด้วยลักษณะเด่นทางกายภาพและความสำคัญของเมือง ตลอดจนหลักฐานทางด้านโบราณสถานและโบราณวัตถุที่หลงเหลืออยู่ ล้วนแสดงให้เห็นคุณค่าทางวิชาการของเมืองศรีเทพได้เป็นอย่างดี กรมศิลปากรและนักวิชาการอื่นๆ จึงให้ความสำคัญในการศึกษาค้นคว้าทางวิชาการมาอย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน ซึ่งได้สร้างความกระจ่างชัดในแง่มุมทางวิชาการในระดับหนึ่ง อย่างไรก็ตาม เนื่องจากภายในเมืองศรีเทพมีพัฒนาการของชุมชนอย่างต่อเนื่องมายาวนานตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายจนถึงช่วงเวลาที่พื้นที่แถบนี้ได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมแบบทวารวดี และเขมรโบราณตามลำดับ จึงยังหลงเหลือเรื่องราวเนื้อหาทางประวัติศาสตร์ และโบราณคดีให้ศึกษาเพื่อยังประโยชน์ทางวิชาการอีกมากมาย

หนังสือเล่มนี้ เป็นการรวบรวมข้อมูลทางวิชาการจากการศึกษาค้นคว้าที่ผ่านมา ซึ่งสาระในบางแง่มุมเคยได้รับการตีพิมพ์เป็นหนังสือมาแล้วหลายเล่ม การจัดพิมพ์ครั้งนี้ได้ใช้เนื้อหาจากหนังสือ เรื่อง นำชมอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ ที่จัดพิมพ์ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๔๔ โดยได้เพิ่มเติมเนื้อหาทางวิชาการที่ดำเนินการศึกษาในระยะหลังระหว่าง พ.ศ. ๒๕๔๔ – ๒๕๔๙ ทั้งนี้ เพื่อให้เป็นแหล่งข้อมูลสำหรับผู้สนใจศึกษาความเป็นมาของเมืองศรีเทพ ทั้งในกลุ่มนักเรียน – นักศึกษา นักท่องเที่ยว และผู้สนใจโดยทั่วไป ซึ่งจะสามารถนำความรู้ทางวิชาการที่รวบรวมไว้ ไปใช้เพื่อต่อยอดทางการศึกษาค้นคว้า ในด้านต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับเมืองศรีเทพต่อไป

(นายอารักษ์ สังหิตกุล)
อธิบดีกรมศิลปากร

สารบัญ

แผนที่ประเทศไทยแสดงที่ตั้งจังหวัดเพชรบูรณ์
Map of Thailand showing locating of Phetchaboon

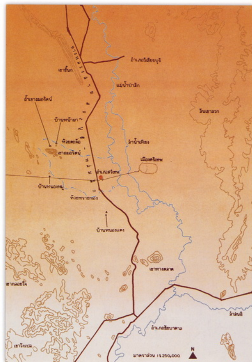

แผนที่จังหวัดเพชรบูรณ์
Map of Phetchaboon Province

แผนที่จังหวัดเพชรบูรณ์
Map of Phetchaboon Province

อำเภอวิเชียรบุรี
แม่น้ำป่าสัก
ถ้ำเขาถมอรัตน์
บ้านหน้าผา
เขาถมอรัตน์
ลำน้ำเหียง
เมืองศรีเทพ
อำเภอศรีเทพ
บ้านหนองแดง
ลำสนธิ
อำเภอชัยบาดาล
มาตราส่วน 1:250,000
N

เมืองศรีเทพ

ภาพถ่ายทางอากาศเมืองโบราณศรีเทพ
Aerial photo of Si Thep ancient town

ที่ตั้ง

เมืองโบราณศรีเทพ ตั้งอยู่ในเขตตำบลศรีเทพ อำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ ประมาณบริเวณ รุ้งที่ ๑๕ องศา ๒๗ ลิปดา ๓๐ ฟิลิปดาเหนือ แวงที่ ๑๐๑ องศา ๐๓ ลิปดา ๒๐ ฟิลิปดาตะวันออก หรือพิกัด ๔๘ PQT ๓๐๕๑๐๘ (กรมแผนที่ทหาร แผนที่ลำดับชุด L ๗๐๑๗ ระวางที่ ๕๒๓๙ IV)

อำเภอศรีเทพมีอาณาเขตติดต่อกับอำเภอต่างๆ ซึ่งมีความสำคัญทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีเช่นเดียวกัน ดังนี้

ทิศเหนือ	ติดต่อกับอำเภอวิเชียรบุรี จังหวัดเพชรบูรณ์
ทิศตะวันออก	ติดต่อกับอำเภอลำสนธิ และอำเภอชัยบาดาล จังหวัดลพบุรี
ทิศตะวันตก	ติดต่อกับ อำเภอโคกเจริญ อำเภอโคกสำโรง จังหวัดลพบุรี และ อำเภอวิเชียรบุรี จังหวัดเพชรบูรณ์
ทิศใต้	ติดต่อกับอำเภอชัยบาดาล และอำเภอลำสนธิ จังหวัดลพบุรี

แผนผังแสดงตำแหน่งที่ตั้งอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ
Map showing location of Si Thep Historical Park

การเดินทาง

เมืองโบราณศรีเทพตั้งอยู่ในเขตภาคเหนือตอนล่าง บริเวณซึ่งเป็นเขตติดต่อกันระหว่างภาคกลาง ภาคอีสาน และภาคเหนือ ตัวเมืองโบราณตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของตัวอำเภอศรีเทพ ห่างจากกรุงเทพมหานคร ราว ๒๔๐ กิโลเมตร

การเดินทางเข้าสู่เมืองโบราณศรีเทพ ซึ่งตั้งอยู่ในเขตพื้นที่อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพนั้นสามารถกระทำได้โดยสะดวก ดังนี้

๑. รถยนต์ส่วนตัว ใช้ทางหลวงหมายเลข ๒๑ (สระบุรี-หล่มสัก) ถึง กม.ที่ ๑๐๒ สี่แยกศรีเทพ (ใกล้ที่ว่าการอำเภอศรีเทพ) เลี้ยวขวาเข้าสู่ทางหลวงหมายเลข ๒๒๑๑ ไปอีกราว ๑๐ กิโลเมตร จะถึงทางเข้าอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

๒. รถยนต์โดยสารประจำทาง มีรถยนต์โดยสารปรับอากาศชั้น ๑ และชั้น ๒ จากสถานีขนส่งสายเหนือ (หมอชิต) วิ่งขึ้นล่องตลอดวัน สายกรุงเทพ-เพชรบูรณ์ และกรุงเทพ-หล่มสัก ลงที่สถานีตลาดบ้านกลาง (ตลาดอำเภอศรีเทพ) แล้วต่อรถรับจ้างเข้ามายังอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

แม่น้ำป่าสักที่บ้านนาตะกรุด ตำบลศรีเทพ
บริเวณที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จฯ
ขึ้นประพาสเมืองโบราณศรีเทพ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗
Pa Sak river at Ban Natakrud, Thambon Si Thep,
visited by Prince Damrong in 1904

สภาพภูมิศาสตร์

เมืองโบราณศรีเทพ ตั้งอยู่บนขอบด้านตะวันตกของที่ราบสูงโคราช ลักษณะพื้นที่ลาดเอียงจากทิศตะวันออกไปทางทิศตะวันตกโดยมีลำน้ำไหลผ่าน ๒ สาย ได้แก่

๑. แม่น้ำป่าสัก อยู่ห่างออกไปทางทิศตะวันตกประมาณ ๕ กิโลเมตร เป็นแม่น้ำที่มีต้นกำเนิดมาจากเทือกเขาเพชรบูรณ์ แม่น้ำมีลักษณะแคบและลึกมีเกาะแก่งมากมาย ริมแม่น้ำป่าสักทั้งสองฝั่งจะมีที่ราบขั้นบันได ซึ่งใช้เป็นพื้นที่ทำการเกษตรกรรม

๒. ลำน้ำเหียง อยู่ห่างจากแม่น้ำป่าสักมาทางทิศตะวันออก ประมาณ ๒ กิโลเมตร เป็นลำน้ำสาขาของแม่น้ำป่าสักที่ไหลแยกออกจากแม่น้ำป่าสักบริเวณอำเภอวิเชียรบุรี ทางทิศเหนือของเมืองศรีเทพ และไหลไปบรรจบกับแม่น้ำป่าสักอีกครั้งที่บ้านนาตะกรุด อำเภอศรีเทพ ซึ่งอยู่ทางตอนใต้ของเมืองศรีเทพไปประมาณ ๘ กิโลเมตร

เมืองโบราณและเขตอำเภอศรีเทพ จัดอยู่ในเขตที่สูงภาคกลาง (Central Highland) ซึ่งลักษณะโดยทั่วไปเป็นบริเวณที่มีเทือกเขาสลับซับซ้อน วางตัวในแนวยาวจากทิศเหนือไปยังทิศใต้โดยเริ่มตั้งแต่จังหวัดเลย เพชรบูรณ์ สระบุรี และทางใต้ของนครราชสีมา พื้นที่สูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางประมาณ ๕๐ เมตร ประกอบด้วยเนินเขาต่อเนื่องคล้ายลูกคลื่นสลับกับเขาสูง เทือกเขาที่สำคัญได้แก่ เทือกเขาเพชรบูรณ์ ซึ่งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกของเมืองศรีเทพ

เมืองใน
เมืองนอก
1
2
3
4
N
100 300 500m.
0 200 400

สภาพทั่วไป

เมืองศรีเทพเคยอยู่ในเขตปกครองของอำเภอวิเชียรบุรี ปัจจุบันขึ้นอยู่กับอำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ ตัวเมืองโบราณศรีเทพตั้งอยู่ระหว่างบ้านบึงนาจานทางทิศตะวันตกกับบ้านศรีเทพน้อยทางทิศตะวันออกและบ้านสระปรือทางทิศเหนือ สภาพพื้นที่รอบเมืองเดิมเป็นป่าโปร่งแต่ในปัจจุบันเป็นพื้นที่ในการเกษตรกรรม

เมืองศรีเทพมีลักษณะเป็นเมืองแฝดที่สร้างอยู่ชิดติดกัน ๒ เมือง เรียกว่าเมืองในและเมืองนอก

ภายในเขตเมืองในนั้น มีโบราณสถานที่สำคัญและมีขนาดใหญ่ อยู่ ๓ แห่ง คือปรางค์ศรีเทพ ปรางค์สองพี่น้อง เขาคลังใน และมีโบราณสถานเล็กๆ กระจัดกระจายอยู่อีกราว ๔๕ แห่ง ในปัจจุบันโบราณสถานในเขตเมืองในได้รับการขุดแต่งและบูรณะเกือบหมดแล้ว

สภาพพื้นที่ของเมืองในมีลักษณะเป็นที่ราบลอนลูกคลื่น มีสระน้ำและหนองน้ำอยู่โดยทั่วไปราว ๗๐ สระ ที่สำคัญคือสระปรางค์ ซึ่งมีขนาดใหญ่ อยู่ทางทิศเหนือติดกับปรางค์ศรีเทพ

สภาพภูมิประเทศเมืองศรีเทพ มองจากเขาถมอรัตน์
Geography of Si Thep, seen from Thamorat mountain

สระน้ำโบราณภายในเขตกำแพงเมืองศรีเทพ

Ancient pond within the Si Thep town wall

คูเมืองศรีเทพ
Moat of Si Thep town

เขตเมืองนอกอยู่ทางด้านทิศตะวันออกของเมืองใน มีลักษณะเป็นที่ลาดเชิงเขาจากทิศตะวันออกมาทิศตะวันตก พบโบราณสถานขนาดเล็ก ราว ๕๔ แห่ง มีสระน้ำขนาดใหญ่อยู่กลางเมืองค่อนไปทางทิศเหนือ เรียกว่า สระขวัญ โบราณสถานในเขตเมืองนอกส่วนใหญ่ยังไม่ได้ทำการขุดแต่งและบูรณะ พื้นที่บางส่วนชาวบ้านยังใช้เป็นพื้นที่เกษตรกรรมและเลี้ยงสัตว์

คูเมืองนอกและเมืองในแต่เดิมตื้นเขินจนบางแห่งแห้งเป็นพื้นดิน และมีบางแห่งที่ยังมีน้ำขัง แต่ปัจจุบันได้รับการขุดลอกแล้ว

เมืองทั้งสองมีพื้นที่รวมกันราว ๒,๘๘๙ ไร่ หรือประมาณ ๔.๗ ตารางกิโลเมตร แยกเป็นพื้นที่ของเมืองในราว ๑,๓๐๐ ไร่ และของเมืองนอกราว ๑,๕๘๙ ไร่

นอกเมืองออกไปยังมีโบราณสถานกระจายอยู่อีกราว ๕๐ แห่ง ที่สำคัญคือโบราณสถานเขาคลังนอกและปรางค์ฤาษี เป็นโบราณสถานขนาดใหญ่ตั้งอยู่ที่บ้านสระปรือและบ้านนาน้ำโครม ห่างจากเมืองศรีเทพไปทางทิศเหนือราว ๒ - ๓ กิโลเมตร และโบราณสถานที่ถ้ำเขาถมอรัตน์ซึ่งเป็นโบราณสถานแห่งเดียวของเมืองศรีเทพที่ตั้งอยู่บนภูเขา ห่างจากตัวเมืองไปทางทิศตะวันตกราว ๒๐ กิโลเมตร

ในปัจจุบันภายในเมืองในไม่มีประชาชนเข้าไปตั้งหลักแหล่งอยู่อาศัย ส่วนเมืองนอกมีเพียงบางครอบครัวเข้าไปใช้ประโยชน์ในการเกษตรกรรมในพื้นที่บ้างเท่านั้น

พิธีการบวงสรวงเจ้าพ่อศรีเทพ ตามความเชื่อถือของชุมชนท้องถิ่น
Traditional offering to the spirits, a local belief

ชุมชนท้องถิ่น

ชาวเมืองศรีเทพในปัจจุบันส่วนใหญ่อพยพมาจากจังหวัดในแถบภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น ยโสธร ร้อยเอ็ด สกลนคร นครราชสีมา และจังหวัดใกล้เคียงในภาคกลาง เช่น ลพบุรี นครสวรรค์ โดยเริ่มอพยพเข้ามาอยู่อาศัยบริเวณรอบๆ เมืองโบราณซึ่งเป็นที่รกร้างเมื่อประมาณ ๕๐ ปีที่แล้ว แต่ไม่นิยมเข้าไปอยู่ในตัวเมืองโบราณเนื่องจากมีความเชื่อว่าเจ้าที่แรงใครเข้าไปอยู่จะเจ็บไข้ได้ป่วย

หมู่บ้านที่ตั้งอยู่รายรอบเมืองโบราณศรีเทพมี ๔ หมู่บ้าน คือ

- บ้านศรีเทพน้อย ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออก มีอายุเก่าแก่กว่าหมู่บ้านอื่นๆ เป็นที่อยู่อาศัยของผู้ใช้ภาษาถิ่น "ไทยเดิ้ง" หรือ "ไทยเบิ้ง" ซึ่งเป็นภาษาถิ่นที่มีผู้ใช้อยู่หลายหมู่บ้านในเขตภาคกลาง เช่น บ้านดีลัง อำเภอพัฒนานิคม จังหวัดลพบุรี ชาวบ้านปัจจุบันไม่ทราบว่าบรรพบุรุษของตนมีถิ่นเดิมอยู่ที่ใด และพากันอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณนี้ตั้งแต่เมื่อใด

- บ้านบึงนาจานและบ้านหลักเมือง ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตก จัดเป็นหมู่บ้านใหญ่มีประชากรหนาแน่น ส่วนใหญ่เป็นผู้อพยพมาจากจังหวัดต่างๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คือ บุรีรัมย์ มหาสารคาม นครราชสีมา อุบลราชธานี ยโสธร ชัยภูมิ ชาวบ้านกลุ่มนี้ยังคงกลับไปติดต่อกับญาติพี่น้องและเพื่อนพ้องในท้องถิ่นเดิมและยังมีวิถีชีวิตขนบธรรมเนียมประเพณีภาษาพูดแบบท้องถิ่นภาคอีสาน เนื่องจากเพิ่งอพยพมาเมื่อประมาณ ๕๐ ปีมานี้

ชาวบ้านอีกส่วนหนึ่งของบ้านบึงนาจานและบ้านหลักเมืองอพยพมาจากจังหวัดลพบุรี และนครสวรรค์

- บ้านสระปรือ เป็นหมู่บ้านเพิ่งเกิดใหม่เมื่อราว ๓๐ กว่าปีมานี้เอง เป็นที่อยู่อาศัยของผู้ที่มีพื้นเพเดิมมาจากจังหวัดบุรีรัมย์ มหาสารคาม และนครราชสีมา

ชุมชนที่นับว่าใหญ่และมีความเกี่ยวข้องกับเมืองศรีเทพในปัจจุบันเป็นอย่างมาก ได้แก่ ชุมชนบ้านบึงนาจานและบ้านหลักเมือง ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ติดกับคูเมืองทางด้านทิศตะวันตก เนื่องจากยังอาศัยแหล่งน้ำจากคูเมืองศรีเทพในการอุปโภคบริโภค ส่วนชุมชนอื่นที่มีขนาดรองลงมาตั้งบ้านเรือนอยู่นอกเขตเมืองโบราณศรีเทพ คือ บ้านศรีเทพน้อยและบ้านสระปรือ

อาชีพหลักของชาวบ้านคือ การทำนา รองลงมาได้แก่ การปลูกพืชไร่ เช่น ข้าวโพด ถั่วเขียว แตงโม มันสำปะหลัง และกระเจี๊ยบ นอกจากนี้ก็มีการเลี้ยงสัตว์ ค้าขาย หาของป่า-ล่าสัตว์ รับจ้างและทอผ้า

ชาวบ้านในท้องถิ่นนับถือพุทธศาสนา เชื่อในเรื่องกุศลกรรม ทำงานบุญกุศลต่างๆ เป็นประจำ เช่น งานกฐิน ผ้าป่า แต่ก็ยังมีการนับถือภูตผีวิญญาณและผีบรรพบุรุษเรียกเป็น เจ้าแม่ เจ้าพ่อต่างๆ

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ผู้ทรงค้นพบเมืองโบราณศรีเทพ
Prince Damrong, who first discovered Si Thep town

ปรางค์ฤาษี (ภาพถ่ายเก่าจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ)
Prang Ruesi - picture from the National Archives

ประวัติการค้นพบเมืองศรีเทพ

เมืองศรีเทพเดิมเป็นเมืองที่รกร้างอยู่กลางป่า ไม่มีผู้ใดทราบว่าแท้จริงเมืองแห่งนี้มีชื่อว่าอย่างไร ใครเป็นผู้สร้าง และสร้างมาแต่สมัยใด มีเพียงชื่อที่ชาวบ้านในท้องถิ่นเรียกกันตามคำของพระธุดงค์ว่า "เมืองอภัยสาลี" จนกระทั่งในปี พ.ศ. ๒๔๔๗ ชื่อ เมืองศรีเทพ จึงได้ถูกนำมาใช้เรียกขานเมืองโบราณร้างแห่งนี้ เนื่องจากในปีนั้นสมเด็จฯกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งเป็นสมเด็จพระอนุชาของรัชกาลที่ ๕ และเป็นผู้ที่ได้รับการเชิดชูว่าเป็นพระบิดาแห่งประวัติศาสตร์ไทย ได้เสด็จฯ ตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์ในฐานะที่ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย แต่นอกเหนือไปจากพระราชภารกิจในตำแหน่งหน้าที่แล้ว พระองค์ได้ทรงตั้งพระทัยที่จะสืบหาเมืองโบราณแห่งหนึ่งที่มีชื่อว่า "เมืองศรีเทพ" เนื่องจากเมื่อแรกเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยนั้นพระองค์เคยพบทำเนียบเก่าบอกรายชื่อหัวเมืองมีชื่อเมืองศรีเทพปรากฏอยู่ เมื่อได้สอบถามข้าราชการกระทรวงมหาดไทยถึงตำแหน่งที่ตั้งของเมืองศรีเทพ

ชิ้นส่วนทับหลัง จากเมืองศรีเทพ
ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยา
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
Fragment of lintel from Si Thep,
now housed at the Chao Sam Phraya National Museum,
Ayuddhaya Province

ก็ไม่มีใครรู้จัก ต่อมาทรงพบสมุดดำเล่มหนึ่งซึ่งเป็นเอกสารฉบับร่างเพื่อบอกเส้นทางให้คนเชิญสารตราไปบอกข่าวการสิ้นพระชนม์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๒ ตามหัวเมืองต่างๆ มีเส้นทางหนึ่งไปยังเมืองสระบุรี เมืองชัยบาดาล เมืองศรีเทพ และเมืองเพชรบูรณ์ พระองค์จึงทรงตั้งสมมติฐานว่า เมืองศรีเทพคงอยู่ทางลำน้ำป่าสัก แต่อยู่ตรงไหนยังไม่รู้ ครั้นเมื่อเสด็จฯมาถึงเมืองเพชรบูรณ์แล้วก็ทรงสืบค้นหาแต่ไม่ได้ความ ต่อมามีคนมาบอกว่ามีเมืองโบราณเมืองหนึ่งใหญ่โตมากชื่อว่า "เมืองอภัยสาลี" อยู่ในป่าแดงใกล้กับเมืองวิเชียรบุรี พระองค์จึงเสด็จฯ มาเมืองวิเชียรบุรี โดยล่องเรือลงมาทางแม่น้ำป่าสัก เมื่อถึงเมืองวิเชียรบุรีได้ทรงแวะเยี่ยมเยียนพระยาประเสริฐสงครามอดีตผู้ว่าราชการจังหวัดซึ่งแก่ชราลงและออกจากราชการนานมาแล้ว ทรงไต่ถามพระยาประเสริฐสงครามถึงเรื่อง "เมืองศรีเทพ" ได้ความว่าเมืองวิเชียรบุรีนั้นแต่เดิมมีชื่อเรียกเป็น ๒ อย่าง คือ เมืองท่าโรงก็เรียก เมืองศรีเทพก็เรียก ตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัดเป็นที่ "พระศรีถมอรัตน์" (ตามชื่อเขาแก้วซึ่งเป็นสิ่งสำคัญในเมืองนี้) จนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์เมื่อครั้งปราบกบฏเวียงจันทน์ พระศรีถมอรัตน์มีความชอบมากจึงโปรดฯ ให้ยกศักดิ์เมืองศรีเทพขึ้นเป็นเมืองตรี และเปลี่ยนนามเมืองเป็นวิเชียรบุรี โดยเอาความหมายของถมอรัตน์คือเขาแก้วมาเป็นมงคลนาม และเปลี่ยนนามผู้ว่าราชการจังหวัดจากพระศรีถมอรัตน์เป็นพระยาประเสริฐสงครามตั้งแต่นั้นมา พระองค์ท่านได้ทรงถามถึงเรื่องเมืองอภัยสาลีก็ได้ความว่า มีเมืองโบราณใหญ่โตจริงแต่ชื่อที่เรียกว่าเมืองอภัยสาลีนั้นเป็นแต่คำพระธุดงค์คงจะเอาเป็นชื่อที่แน่นอนไม่ได้

เสาประดับกรอบประตูสลักรูปฤาษี (ภาพถ่ายเก่าจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ)
Relief carving of Ruesi (hermit) on colonnade - picture from the National Archives

ปรางค์ศรีเทพ (ภาพถ่ายเก่าจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ)
Prang Si Thep in 1904 - picture from the National Archives

หลังจากนั้นท่านก็ได้ล่องเรือจากเมืองวิเชียรบุรีมาขึ้นบกที่ท่าบ้านนาตะกรุด พักแรมอยู่คืนหนึ่ง รุ่งเช้าจึงเดินทางไปสำรวจเมืองโบราณที่เรียกว่าเมืองอภัยสาลี ได้พบว่าเป็นเมืองใหญ่โตจริงมีคูเมือง กำแพงเมือง ปรางค์ปราสาท สระน้ำ และโคกเนินโบราณสถานต่างๆ หลายแห่งทั้งนอกเมืองในเมือง รวมทั้งประติมากรรมหินต่างๆ เป็นอันมาก

เมื่อดูเมืองโบราณแห่งนี้แล้ว พระองค์ท่านได้ทรงลงความเห็นเป็นสองอย่าง คือ ประการที่หนึ่งเมืองโบราณแห่งนี้พวกพราหมณ์จะเรียกชื่อว่าอย่างไรก็ตาม ชื่อนั้นก็คงจะเป็นต้นเค้าของชื่อเมืองศรีเทพ ซึ่งเป็นชื่อเก่าของเมืองวิเชียรบุรี ประการที่สอง สมัยเมื่อครั้งขอมปกครองเมืองไทย เมืองศรีเทพคงเป็นมหานครหรือเมืองใหญ่แห่งหนึ่งเช่นเดียวกับเมืองที่ดงศรีมหาโพธิ์ (จังหวัดปราจีนบุรี) และเมืองสุโขทัย ในสมัยนั้นท้องที่คงจะทำไร่นาได้ผลอุดมดี มีไพร่บ้านพลเมืองมาก จึงสามารถสร้างเป็นเมืองใหญ่โตขนาดนี้ (เรื่องความไข้เมืองเพชรบูรณ์ จากนิทานโบราณคดี พระนิพนธ์สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ)

จากพระวินิจฉัยของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ที่ว่าชื่อเดิมของเมืองโบราณแห่งนี้น่าจะเป็นต้นเค้าที่มาของชื่อเมืองศรีเทพ กรมศิลปากรจึงได้เรียกชื่อเมืองโบราณแห่งนี้ว่า "เมืองศรีเทพ" ไปก่อน ในวันข้างหน้าถ้ามีการค้นพบหลักฐานทางด้านเอกสารที่ยืนยันชื่อที่แท้จริงของเมืองโบราณแห่งนี้ได้ ก็คงจะมีการเปลี่ยนแปลงกลับไปใช้ชื่อเดิมที่ถูกต้อง หรือถ้ามีการค้นพบหลักฐานที่ยืนยันถึงชื่อดั้งเดิมว่าคือ เมืองศรีเทพ มาแต่เมื่อแรกตั้ง ชื่อนี้ก็จะคงอยู่คู่กับเมืองโบราณแห่งนี้ตลอดไป

ประวัติการศึกษาและดำเนินการ

หลังจากสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงค้นพบเมืองโบราณศรีเทพแล้ว เมืองโบราณแห่งนี้ก็ยังคงถูกทิ้งให้รกร้างอยู่กลางป่าอีกเป็นเวลานานกว่าที่กรมศิลปากรจะได้เข้ามาสำรวจขึ้นทะเบียน อนุรักษ์และพัฒนา ในระหว่างเวลาดังกล่าวได้มีการสำรวจศึกษาค้นคว้าวิจัยโดยนักวิชาการทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศรวมทั้งการดำเนินการในการอนุรักษ์โบราณสถานดังนี้

พ.ศ. ๒๔๗๘ - ๒๔๘๐ ในปีเดียวกับที่กรมศิลปากรประกาศขึ้นทะเบียนเมืองโบราณแห่งนี้ ด็อกเตอร์ควอริทช์ เวลส์ (Dr.Quaritch Wales) ได้เดินทางเข้ามาศึกษาและเสนอความคิดเห็นไว้ในบทความเรื่อง The Exploration of Sri Deva an Ancient City in Indochina 9 หนังสือ Indian Art and Letter Vol.X No.11 ว่าเมืองศรีเทพเป็นเมืองของชาวอินเดียที่อยู่ภายใต้อิทธิพลของอาณาจักรฟูนัน โดยอ้างถึงหลักฐานศิลาจารึก หมายเลขที่ K ๙๗๘ และจากการศึกษาลักษณะสถาปัตยกรรมเวลส์เสนอว่า ปรางค์ศรีเทพและปรางค์สองพี่น้อง เป็นสถาปัตยกรรมแบบอินเดีย และอาจจะจัดเป็นอาคารทางศาสนาพราหมณ์ ที่มีอายุเก่าแก่ที่สุดในอินโดจีนอย่างช้าที่สุดก็ควรมีอายุในพุทธศตวรรษที่ ๑๑ จากหลักฐานอื่นอันได้แก่ ประติมากรรม และโบราณวัตถุอื่นๆ เวลส์ให้ข้อสันนิษฐานว่า ปรางค์ใหญ่หรือปรางค์ศรีเทพนั้นเป็นสถาปัตยกรรมรุ่นเก่ามีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๓ นอกจากนี้ เวลส์ยังเสนอต่อไปว่า เมื่ออาณาจักรฟูนันเสื่อมลงเมืองศรีเทพก็ร้างมาราว ๕๐๐ ปี จนกระทั่งพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ซึ่งตรงกับสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ เมื่อเขมรมีอำนาจเข้ายึดดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำป่าสัก ก็ได้ทำการบูรณะเมืองศรีเทพขึ้นมาใหม่

พ.ศ. ๒๕๐๕ หน่วยศิลปากรที่ ๓ สุโขทัยทำการสำรวจขุดแต่งทำผังและประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถานบางแห่ง พร้อมทั้งทำการสำรวจถ้ำเขาถมอรัตน์ด้วย

พ.ศ. ๒๕๐๙ หน่วยศิลปากรที่ ๓ สุโขทัย ได้ทำการสำรวจสภาพตัวเมืองและนำโบราณวัตถุ เช่น ศิวลึงค์ ระฆังหินและเสาประดับกรอบประตูบางชิ้นไปจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติรามคำแหง จ.สุโขทัย

พระวิษณุหรือพระนารายณ์ จากเมืองศรีเทพ
ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร
Image of Narai (Vishnu) from Si Thep town,
housed at the National Museum in Bangkok

ทวารบาล (ภาพถ่ายเก่าจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ)
Davarapala, guarding the entrance - picture from the National Archives

พ.ศ. ๒๕๑๐ ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงนำคณะนักศึกษาจากคณะโบราณคดีไปทำการขุดค้นที่ตำบลพุเตย อำเภอวิเชียรบุรี และครั้งนั้นทรงนำนักศึกษากลุ่มหนึ่งเดินทางไปที่เมืองศรีเทพ ได้พบเศียรของประติมากรรมรูปพระนารายณ์สวมหมวกทรงกระบอก และสามารถนำมาต่อได้กับส่วนองค์ที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงนำมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ ลักษณะเป็น เทวรูปสวมหมวกทรงกระบอกแบบอินเดียทางใต้หรือตะวันออกแต่นุ่งผ้าสั้น และทรงพบพระพุทธรูปศิลาแบบทวารวดีมีจารึกคาถา เยธมฺมา เป็นภาษาบาลี ซึ่งกำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๒ นอกจากนี้ยังพบโบราณวัตถุประเภทประติมากรรมในสกุลช่างเขมรสมัยบายนของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ (พ.ศ. ๑๗๒๔ - ราว พ.ศ. ๑๗๖๐) เช่น รูปทวารบาลศิลา ทำให้ทรงสันนิษฐานว่าพระเจ้าภววรมันอาจเป็นผู้รวบรวมและขยายอาณาเขตของเจินลา (Chen – la) มาจนครองเมืองศรีเทพได้ ขณะเดียวกันอาณาจักรทวารวดีที่ครองอำนาจอยู่ทางทิศตะวันตก ก็พยายามเข้าครอบครองเมืองศรีเทพ ดังนั้นอาณาจักรทั้งสองคงจะผลัดกันมีอำนาจเหนือเมืองศรีเทพ เนื่องจากพบหลักฐานทั้งในศิลปะแบบเขมรและทวารวดี หลังจากนั้นเมืองโบราณศรีเทพก็ถูกปล่อยทิ้งร้างมีชาวบ้านไปลักลอบขุดทำลายนำโบราณวัตถุออกไปจำหน่ายเป็นจำนวนมาก

ปรางค์สองพี่น้อง
Prang Song Phi Nong

จารึกเสาหินซึ่งสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่าเป็นหลักเมือง
Inscription on the stone colonnade which Prince Damrong assumed was the city pillar

พ.ศ. ๒๕๑๗ หน่วยศิลปากรที่ ๓ ได้เสนอโครงการบูรณะขุดค้นเมืองโบราณแห่งนี้แต่ไม่สามารถดำเนินการได้เนื่องจากไม่ได้รับอนุมัติงบประมาณดำเนินการ

พ.ศ. ๒๕๑๘ ศาสตราจารย์ซอง บวสเซลิเยร์ (Prof.Jean Boissliers) ได้ให้ความเห็นเกี่ยวกับงานประติมากรรมของสกุลช่างศรีเทพว่าได้รับอิทธิพลแบบศิลปะทวารวดี ศรีวิชัย และเขมรผสมผสานเข้าด้วยกัน ซึ่งเป็นแนวทางให้เกิดเป็นสกุลช่างแบบลพบุรี ส่วนด้านโบราณสถานนั้นท่านเห็นว่าเป็นสิ่งก่อสร้างของเขมรโบราณอย่างแน่นอน และมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ เท่านั้น ทั้งนี้เพราะมีการย่อมุมอย่างมากโดยเฉพาะที่มุมนอกทั้ง ๔ ด้าน

พ.ศ. ๒๕๒๑ หน่วยศิลปากรที่ ๓ สุโขทัยได้ดำเนินงานทางโบราณคดีโดยการขุดหลุมทดสอบบริเวณเขาคลังใน ๑ หลุม และบริเวณสระปรางค์ ๑ หลุม

พ.ศ. ๒๕๒๒ รศ.อนุวิทย์ เจริญศุภกุล เสนอข้อคิดเห็นไว้ในบทความเรื่อง "การกำหนดอายุปรางค์ที่เมืองศรีเทพ" ตีพิมพ์ในวารสารเมืองโบราณปีที่ ๕ ฉบับที่ ๔ ว่าปรางค์ศรีเทพ และปรางค์สองพี่น้องควรจะมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ เท่านั้น และมีเทคนิคการก่อสร้างเป็นแบบสกุลช่างเขมร

ทับหลังจากเมืองศรีเทพ
จัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
Lintel from Si Thep town,
Housed at the Chao Sam Phraya National Museum,
Ayuddhaya Province

พ.ศ. ๒๕๒๖ กรมศิลปากรดำริที่จะจัดตั้งโครงการอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพขึ้นและได้ทำการขุดหลุมทดสอบทางโบราณคดีบริเวณระหว่างสระปรางค์ – เขาคลังใน จากหลักฐานที่พบในขณะนั้นสรุปว่า เมืองศรีเทพเริ่มต้นเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ – ๑๑ จนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ซึ่งเป็นระยะสุดท้ายที่ปรากฏหลักฐาน พบว่าเมืองศรีเทพมีร่องรอยการอยู่อาศัยของผู้คนอย่างต่อเนื่องกันมาโดยไม่มีร่องรอยการทิ้งร้างแต่อย่างใด และที่สำคัญคือหลักฐานที่พบแสดงให้เห็นว่าเขาคลังในเป็นสิ่งก่อสร้างที่มีอายุเก่าแก่กว่าปรางค์ศรีเทพที่มีอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๑๗ - ๑๘

พ.ศ. ๒๕๒๗ - ๒๕๒๙ กรมศิลปากรได้เล็งเห็นความสำคัญของเมืองโบราณแห่งนี้จึงได้จัดตั้งเป็นอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพและได้รับความร่วมมือจากสถาบันและหน่วยงานต่างๆ เข้ามาร่วมกันศึกษา สำรวจ และเตรียมการจัดทำแผนแม่บทเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนาเมืองศรีเทพร่วมกับกรมศิลปากร ซึ่งได้มีการศึกษาข้อมูลเบื้องต้นด้านต่างๆ และดำเนินการขุดแต่งปรางค์สองพี่น้อง ขุดแต่งปรางค์ศรีเทพด้านทิศตะวันออกและโบราณสถานขนาดเล็ก และก่อสร้างอาคารสำนักงานชั่วคราว

พ.ศ. ๒๕๓๐ – ๒๕๔๓ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพดำเนินการทางด้านวิชาการ และการพัฒนาพื้นที่ควบคู่ไปกับการจัดทำแผนแม่บท จนกระทั่งสามารถทำแผนแม่บทแล้วเสร็จในปี พ.ศ. ๒๕๓๔ ซึ่งมีระยะเวลาที่กำหนดไว้ในแผนแม่บท ๑๐ ปี ตั้งแต่ปีพ.ศ. ๒๕๓๔ – ๒๕๔๔ นอกจากนี้ยังได้ดำเนินงานทางโบราณคดีบริเวณกลุ่ม

โบราณสถานหลัก ได้แก่ โบราณสถานเขาคลังใน ปรางค์ศรีเทพ และปรางค์สองพี่น้อง รวมทั้งโบราณสถานขนาดเล็กในพื้นที่เมืองใน ๓๕ แห่ง เมืองนอก ๓ แห่ง นอกเมือง ๒ แห่ง สระน้ำ ๑๙ สระ และดำเนินการขุดลอกคูเมืองโดยรอบ โดยได้ดำเนินการบูรณะโบราณสถานปรางค์สองพี่น้อง และปรางค์ศรีเทพในช่วงเวลานี้

จากการขุดแต่งโบราณสถานหมายเลข ๐๙๗๑ ในปีพ.ศ. ๒๕๓๑ ได้พบโครงกระดูกมนุษย์จำนวน ๕ โครงพร้อมสิ่งของเครื่องใช้ กำหนดอายุอยู่ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ซึ่งถือได้ว่าเป็นชุมชนแรกเริ่มของเมืองศรีเทพ โดยหลังจากนั้นได้ดำเนินการก่อสร้างอาคารคลุมหลุมขุดค้นดังกล่าวเพื่อเปิดให้นักท่องเที่ยวได้เข้าชม

ในปีพ.ศ. ๒๕๓๓ – ๒๕๓๔ ดำเนินการขุดตรวจแหล่งโบราณคดีบ้านหนองแดง ซึ่งอยู่ด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองศรีเทพ พบหลักฐานของชุมชนในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ที่มีอายุร่วมสมัยกับชุมชนแรกเริ่มในเขตเมืองศรีเทพเช่นกัน

ส่วนการดำเนินงานด้านการบริการการท่องเที่ยว มีการก่อสร้างอาคารศูนย์ข้อมูล จำนวน ๒ แห่ง ซึ่งปัจจุบันได้เปลี่ยนแปลงศูนย์บริการข้อมูลหลังเดิมให้เป็นอาคารห้องสมุดและจุดแนะนำนักท่องเที่ยวจุดย่อย และมีการจัดทำสื่อเผยแพร่แนะนำอุทยานฯ อาทิเช่น หนังสือ วีซีดี และเว็บไซต์

ซากอาคารด้านหน้าปรางค์ศรีเทพ
Remains of building in front of Prang Si Thep

ในช่วงเวลาดังกล่าว มีพระบรมวงศานุวงศ์เสด็จพระราชดำเนินมายังอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ ดังนี้

- วันที่ ๙ กันยายน พ.ศ. ๒๕๓๑ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จเป็นการส่วนพระองค์มาทอดพระเนตรโบราณสถาน โบราณวัตถุ

- วันที่ ๒๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๓๗ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินนำคณะอาจารย์และนักเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้ามาทัศนศึกษา

- วันที่ ๑๖ มกราคม พ.ศ. ๒๕๔๓ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ เสด็จพระราชดำเนินมาทอดพระเนตรโบราณสถาน โบราณวัตถุ พร้อมกับทรงนำคณะสมาคมครูภาษาฝรั่งเศสแห่งประเทศไทยมาทัศนศึกษา

พ.ศ. ๒๕๔๔ – ๒๕๔๖ ดำเนินการขุดตรวจบริเวณฐานและบูรณะเสริมความมั่นคงปรางค์ศรีเทพ ซึ่งจากการขุดตรวจได้พบหลักฐานของฐานอาคารที่สร้างมาก่อนการสร้างปรางค์ศรีเทพ บูรณะเสริมความมั่นคงพร้อมทั้งดำเนินการอนุรักษ์ประติมากรรมปูนปั้นประดับที่ฐานโบราณสถานเขาคลังใน ก่อสร้างอาคารปฏิบัติการทางโบราณคดี ปรับปรุงอาคารหลุมขุดค้นทางโบราณคดี และก่อสร้างสิ่งอำนวยความสะดวกต่างๆ สำหรับงานบริการการท่องเที่ยวเพิ่มขึ้น เช่น ห้องน้ำสำหรับนักท่องเที่ยวและผู้พิการ ถนนลาดยาง ศาลาที่พัก ป้ายสื่อความหมาย ฯลฯ

พ.ศ. ๒๕๔๗ – ๒๕๔๘ ดำเนินการขุดทดสอบกลุ่มโบราณสถานเขาคลังสระแก้วที่อยู่นอกเมืองด้านทิศเหนือ พบหลักฐานของอาคารทั้งขนาดใหญ่และเล็กที่ก่อฐานด้วยศิลาแลง และทำการขุดทดสอบบริเวณประตูเมืองและฝายโบราณด้านทิศใต้ ซึ่งพบหลักฐานว่าน่าจะเป็นฝายโบราณที่ใช้ศิลาแลงธรรมชาติขนาดใหญ่มาก่อวางเรียงกันเช่นเดียวกับคูเมือง เพื่อกักเก็บและควบคุมการระบายน้ำในคูเมืองบริเวณประตูเมืองด้านทิศใต้ (ประตูผี)

พ.ศ. ๒๕๔๙ ดำเนินงานขุดแต่งโบราณสถานในเขตเมืองนอก จำนวน ๑๐ แห่งด้านทิศใต้ของสระขวัญ ซึ่งเป็นกลุ่มโบราณสถานขนาดเล็กที่มีฐานทรงสี่เหลี่ยม หันหน้าไปทางทิศตะวันตก สันนิษฐานว่าเป็นฐานปราสาทขนาดเล็กก่อด้วยศิลาแลง

สภาพภูมิประเทศเมืองศรีเทพ

ชุมชนดั้งเดิม (พุทธศตวรรษที่ ๕ - ๑๑)

การขุดค้นทางโบราณคดีในปี พ.ศ. ๒๕๓๑ ณ บริเวณเนินดินขนาดใหญ่ซึ่งปัจจุบัน ก่อสร้างเป็นอาคารหลุมขุดค้นโครงกระดูกในเมืองศรีเทพนั้น ได้พบหลักฐานทางโบราณคดีที่ชี้ให้เห็นร่องรอยของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ในลักษณะของโครงกระดูกที่อยู่ในระดับความลึกประมาณ ๔ เมตรจากผิวเนินดิน ซึ่งกำหนดอายุได้ในราวพุทธศตวรรษที่ ๕ – ๗ หรือประมาณ ๒,๐๐๐ ปีมาแล้ว

การขุดค้นดังกล่าวสอดคล้องกับการสำรวจ และขุดค้นแหล่งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายในกลุ่มลุ่มน้ำลพบุรี-ป่าสัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเขตพื้นที่ใกล้เคียงเมืองโบราณศรีเทพ ซึ่งได้สำรวจพบแหล่งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติ-ศาสตร์ตอนปลายหลายแหล่ง เช่น แหล่งโบราณคดีบ้านหนองแดง ตำบลสระกรวด แหล่งโบราณคดีบ้านหนองหมู บริเวณเชิงเขาถมอรัตน์ และแหล่งโบราณคดีริมแม่น้ำป่าสักบ้านกุดตาแร้ว ในเขตอำเภอศรีเทพ ซึ่งได้มีการสำรวจพบโครงกระดูกมนุษย์และเครื่องมือเครื่องใช้ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายเป็นจำนวนมาก แสดง

โครงกระดูกมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ พบในเมืองศรีเทพ
Prehistoric human remains found in Si Thep town

ให้เห็นถึงความหนาแน่นและการตั้งหลักแหล่งของชุมชน ที่แพร่กระจายอยู่ในพื้นที่บริเวณใกล้เคียงเมืองโบราณศรีเทพ ชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายเหล่านี้มีสภาพทางสังคมและวัฒนธรรมแบบง่ายๆ อยู่รวมกันเป็นกลุ่มเล็กๆ ปกครองกันเองในระดับหมู่บ้าน รู้จักปลูกพืชบางชนิดที่จำเป็นต่อการดำรงชีพ เช่น ข้าว ผสมผสานกับการหาอาหารจากแหล่งธรรมชาติทั้งสัตว์บกและสัตว์น้ำ วิถีชีวิตยังต้องพึ่งพาธรรมชาติเป็นสำคัญ จึงมีพิธีกรรมต่างๆ อันเนื่องด้วยธรรมชาติและการเซ่นสังเวยบวงสรวงวิญญาณภูตผีปีศาจ ตลอดจนมีความเชื่อในเรื่องชีวิตหลังความตายและโลกหน้า การติดต่อระหว่างกลุ่มชนคงเป็นไปในลักษณะของการติดต่อกับกลุ่มชนใกล้เคียง มีการถ่ายทอดวัฒนธรรมแบบค่อยเป็นค่อยไป จนกระทั่งในราวพุทธศตวรรษที่ ๗ - ๑๑ เป็นช่วงที่อารยธรรมจากภายนอกโดยเฉพาะอย่างยิ่งอินเดียได้แพร่เข้ามามีบทบาทต่อวิถีชีวิตของกลุ่มชนในบริเวณแหลมอินโดจีนอย่างชัดเจน ก่อให้เกิดรัฐใหม่ที่เป็นเสมือนแหล่งรวบรวมและเผยแพร่อารยธรรมอินเดียให้แก่ชุมชนเล็กๆ ในภูมิภาคแถบนี้

รัฐขนาดใหญ่ที่เกิดขึ้นและมีอำนาจมากในช่วงเวลานั้นได้แก่ ฟูนัน ซึ่งอยู่ในบริเวณปากแม่น้ำโขง ในระยะนี้เป็นช่วงเวลาที่การเดินทางติดต่อ ค้าขายของพ่อค้าชาวอินเดียและอาหรับกำลังเฟื่องฟูอย่างยิ่ง สินค้าจากภายนอกเป็นสิ่งมีค่า และเป็นที่ต้องการอย่างกว้างขวาง จึงได้พบเสมอว่าของมีค่าที่นิยมอุทิศให้แก่ผู้ตายนั้น มักจะเป็นเครื่องประดับหรือเครื่องมือเครื่องใช้จากต่างประเทศ เช่น ลูกปัดหิน ลูกปัดแก้ว หรือเครื่องประดับที่ทำจากเปลือกหอยทะเล เป็นต้น การเริ่มติดต่อกับชุมชนภายนอกมีอิทธิพลแม้กระทั่งในเรื่องประเพณีความเชื่อที่เกี่ยวกับการฝังศพ ดังเช่นที่ได้พบที่หลุมขุดค้นโครงกระดูกที่เมืองศรีเทพว่ามีการนำกระดูกของคนตายใส่ลงไปในภาชนะพร้อมกับเครื่องประดับแล้วจึงฝัง แทนการฝังศพทั้งโครงอย่างที่เคยปฏิบัติมา

ภาชนะดินเผาจากแหล่งโบราณคดีบ้านหนองแดง นอกเมืองศรีเทพ
Potteries from Ban Nong Dang archaeological site, outside Si Thep town

ลูกปัดเครื่องประดับที่พบร่วมกับโครงกระดูกมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์
Bead ornaments associated with prehistoric burials

ธรรมจักร ด้านหน้าโบราณสถานเขาคลังใน
Stone Dharmachakra, in front of Khao Khlang Nai monument

สมัยที่รับวัฒนธรรมทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๖)

เมื่อชุมชนยอมรับเอาความเจริญก้าวหน้าและคติความเชื่อจากภายนอกย่อมทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในทางสังคมและวัฒนธรรม จากชุมชนขนาดเล็กที่เคยรวมกลุ่มกันในระดับหมู่บ้านก็รวมตัวกันเป็นชุมชนใหญ่พัฒนาขึ้นเป็นสังคมเมือง เริ่มมีการเลือกสรรทำเลที่ตั้งชุมชนที่เหมาะสม ปีใดที่น้ำท่วมจังหวัดเพชรบูรณ์จะเห็นได้ชัดเจนว่าทำไมคนโบราณจึงได้เลือกที่ตั้งเมืองตรงที่ซึ่งห่างไกลแม่น้ำป่าสักถึง ๖ กิโลเมตร ในขณะที่บริเวณแม่น้ำป่าสักน้ำเอ่อท่วมจนมิดสองฝั่งลานตะพัก เมืองศรีเทพก็ยังอยู่สูงพ้นน้ำ แต่เมื่ออยู่ห่างไกลลำน้ำจึงมีปัญหาในเรื่องการขาดแคลนน้ำกินน้ำใช้ เพื่อการแก้ปัญหาดังกล่าวชาวเมืองศรีเทพจึงขุดสระน้ำ หนองน้ำ และคูเมืองขนาดใหญ่ เอาไว้กักเก็บน้ำไว้กินใช้ในชุมชน ซึ่งสำหรับคูเมืองนั้นนอกจากจะเป็นการกักเก็บน้ำได้อย่างเหลือเฟือแล้ว ยังเป็นการสร้างเครื่องกีดขวางมิให้ข้าศึกศัตรูเข้ามารุกรานได้โดยง่ายอีกด้วย ซึ่งเครื่องกีดขวางดังกล่าวนั้น นอกจากจะเป็นคูน้ำที่กว้างใหญ่ข้ามผ่านได้โดยยากแล้ว ยังมีเชิงเทินดินซึ่งได้จากการขุดคูน้ำ นำมาพูนเป็นคันดินกำแพงเมืองเป็นปราการที่แข็งแกร่งอีกชั้นหนึ่ง

เจดีย์จำลองสำริด
Bronze miniature stupa

พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดี
Buddhist votive tablet dating to Dvaravati period

พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดี
Buddhist votive tablet dating to Dvaravati period

ชิ้นส่วนหัวเสารองรับธรรมจักร
The upper part of a post for supporting Stone Dharmachakra

พระพุทธรูปหินสมัยทวารวดี
Stone statue of Buddha dating to Dvaravati period

ลักษณะของคูเมืองกำแพงเมืองที่ปรากฏเป็นเมืองแฝดซ้อนกันอยู่นั้น สันนิษฐานว่าน่าจะสร้างขึ้นต่างวาระ โดยเมืองในเป็นเมืองรูปวงกลมอันเป็นลักษณะของเมืองที่สร้างในวัฒนธรรมทวารวดี ประกอบกับโบราณวัตถุ โบราณสถานที่พบในระยะเวลานี้เช่นโบราณสถานเขาคลังใน โบราณสถานขนาดเล็กต่างๆ และจารึกที่เกี่ยวเนื่องในศาสนาพุทธนิกายเถรวาทและมหายานก็เป็นลักษณะของวัฒนธรรมแบบทวารวดี จึงสันนิษฐานว่าในช่วงระยะเวลาระหว่าง พุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๖ นี้ เมืองศรีเทพได้รับวัฒนธรรมทวารวดีที่คงจะแพร่ขึ้นมาจากบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งเป็นวัฒนธรรมทางพุทธศาสนา แต่ในเวลาเดียวกันศาสนาพราหมณ์หรือฮินดูก็แพร่เข้ามาด้วยดังได้มีการค้นพบเทวรูปกำหนดอายุได้ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๓ เทวรูปดังกล่าวนั้นพบเป็นส่วนน้อยและไม่มีหลักฐานทางด้านโบราณสถานที่ร่วมสมัยกันเหลืออยู่เลย อาจเป็นไปได้ว่าโบราณสถานในรุ่นนั้นอาจจะถูกซ่อมทับเปลี่ยนแปลงไปในสมัยต่อมา

กลุ่มประติมากรรมรูปเคารพในศิลปะทวารวดี
Group of Dvaravati sculptures

ปรางค์สองพี่น้อง
Prang Song Phi Nong

สมัยที่รับวัฒนธรรมเขมร (พุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๘)

เมื่ออาณาจักรทวารวดีเริ่มเสื่อมลงในพุทธศตวรรษที่ ๑๖ เป็นเวลาเดียวกับที่อาณาจักรเขมรเข้มแข็งขึ้น อิทธิพลวัฒนธรรมเขมรเริ่มเข้าไปครอบงำชุมชนในวัฒนธรรมทวารวดีเดิม เมืองศรีเทพก็เช่นกันจึงปรากฏมีศาสนสถานในศาสนาฮินดูขนาดใหญ่ ๒ แห่งที่กำหนดอายุได้ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ คือ ปรางค์สองพี่น้องและปรางค์ศรีเทพตั้งอยู่ในตำแหน่งสำคัญกลางเมือง ที่แสดงให้เห็นถึงการยอมรับอิทธิพลทางวัฒนธรรมเขมรของผู้ปกครองเมือง และต่อมาได้พบการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นที่ปรางค์ ๒ แห่งนี้ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าอาจจะมีการซ่อมแปลงเทวาลัยในศาสนาฮินดูทั้ง ๒ แห่งให้เป็นวัดในพุทธศาสนามหายาน สันนิษฐานว่าเหตุการณ์ดังกล่าวคงจะเกิดขึ้นในรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ แห่งอาณาจักรเขมรโบราณเมื่อราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘ อันเป็นช่วงเวลาที่พุทธศาสนามหายานกำลังได้รับการนับถืออย่างแพร่หลายเนื่องจากการอุปถัมภ์และส่งเสริมของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ทั้งมีโบราณวัตถุที่พบ ได้แก่ พระโพธิสัตว์ที่มีลักษณะศิลปะขอมแบบบายนเป็นหลักฐานที่สนับสนุนข้อสันนิษฐานดังกล่าว

ในช่วงเวลาที่เมืองศรีเทพรับวัฒนธรรมเขมรนี้คงจะได้มีการสร้างเมืองขยายออกไปทางทิศตะวันออกจึงได้ปรากฏ "เมืองนอก" ที่เป็นเมืองแฝดติดอยู่ด้านทิศตะวันออกของ "เมืองใน" ซึ่งลักษณะการสร้างเมืองรูปสี่เหลี่ยมนั้นเป็นความนิยมของวัฒนธรรมเขมร

ปรางค์ศรีเทพ
Prang Si Thep

การล่มสลายของเมืองศรีเทพ (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘)

เมืองศรีเทพ พัฒนาตนเองตั้งแต่เป็นชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย จนเจริญรุ่งเรืองเป็นชุมชนเมืองที่รับวัฒนธรรมทวารวดีในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๖ และรับวัฒนธรรมเขมรในพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๘ รวมระยะเวลาที่เจริญอยู่ในฐานะชุมชนเมืองไม่ต่ำกว่า ๗๐๐ ปี แล้วเหตุใดผู้คนจึงละทิ้งเมืองนี้ให้ร้างไป

ในนิทานพื้นบ้านที่พยายามจะหาเหตุผลมาอธิบายถึงสาเหตุที่เมืองศรีเทพถูกทิ้งร้างได้เล่าว่า .....*ที่บนเขาใกล้เมือง มีฤาษี ๒ ตนสร้างกุฏิอยู่ใกล้ๆ กัน ตนหนึ่งชื่อฤาษีตาไฟ อีกตนหนึ่งชื่อฤาษีตาวัว ฤาษีตาไฟมีลูกศิษย์เป็นลูกเจ้าเมือง วันหนึ่งฤาษีตาไฟบอกกับลูกเจ้าเมืองผู้เป็นศิษย์ว่า น้ำในบ่อที่อยู่ใกล้กันสองบ่อ บ่อหนึ่งใครได้อาบก็จะตาย ต่อเมื่อได้เอาน้ำอีกบ่อหนึ่งมารดจึงจะฟื้นกลับคืนขึ้นมาใหม่ ลูกเจ้าเมืองไม่เชื่อ ฤาษีตาไฟจึงตกลงจะทดสอบให้ดู แต่ขอคำมั่นสัญญาจากลูกเจ้าเมืองว่าเมื่อฤาษีตาไฟตายไปแล้วลูกเจ้าเมืองจะต้องไปเอาน้ำในบ่อที่สองมารดให้คืนชีวิตขึ้น แต่ฤาษีตาไฟต้องตายไปเพราะศิษย์ขาดความซื่อตรงไม่ทำตามสัญญากลับหนีไปเมืองเสียไม่เอาน้ำมารดให้*

กล่าวถึงฤาษีตาวัวเคยไปมาหาสู่กับฤาษีตาไฟ ผิดสังเกตไม่เห็นฤาษีตาไฟมาเยี่ยมเยียนก็ออกไปตาม เมื่อผ่านบ่อน้ำที่ใครอาบก็ตาย เห็นน้ำในบ่อเดือดก็ทราบว่ามีเหตุร้ายเกิดขึ้น จึงเอาน้ำอีกบ่อหนึ่งมารดซากศพฤาษีตาไฟจนฟื้นคืนชีวิตขึ้นมา ฤาษีตาไฟจึงเล่าเรื่องที่เป็นมาให้ฤาษีตาวัวฟังแล้วว่าจะต้องแก้แค้นลงโทษลูกเจ้าเมืองให้จงได้ ฤาษีตาไฟจึงเนรมิตวัวขึ้นตัวหนึ่งเอาพิษร้ายบรรจุไว้ในท้องวัวแล้วปล่อยวัวนั้นเดินรอบๆ เมืองถึง ๗ วัน พร้อมทั้งทำเสียงร้องกึกก้องตลอดเวลา ทหารเฝ้าประตูเมืองเห็นผิดสังเกตจึงปิดประตูเมืองเสีย ครั้นถึงวันที่เจ็ดเจ้าเมืองมีรับสั่งให้เปิดประตูเมือง วัวก็วิ่งปราดเข้าประตูเมืองได้ ขณะเดียวกันนั้นท้องวัวก็ระเบิดออกมาไอพิษร้ายในท้องวัวก็ไหลออกมาทำร้ายคนในเมืองตาย...

อย่างไรก็ตามนิทานเรื่องนี้ก็เป็นเพียงการผูกเรื่องเพื่อพยายามที่จะอธิบายของคนในสมัยหลังที่เพิ่งจะอพยพเข้ามาอยู่หลังจากที่เมืองถูกทิ้งร้างไปแล้ว ขณะนี้จึงยังไม่สามารถหาสาเหตุแน่ชัดที่จะตอบปัญหานี้ได้ ดังนั้นนักวิชาการส่วนใหญ่จึงมุ่งเน้นไปที่ประเด็นของการเกิดโรคระบาด เนื่องจากเมืองศรีเทพเป็นเมืองที่มีสระน้ำ หนองน้ำมากและเป็นน้ำนิ่งเหมาะสำหรับให้ยุงวางไข่ จึงเป็นแหล่งเพาะพันธุ์ยุงอย่างดี ซึ่งโรคระบาดที่อาจเป็นไปได้ในพื้นที่แถบนี้ก็คือ โรคอหิวาต์ซึ่งเกิดจากภัยแล้ง และโรคมาลาเรียหรือไข้ป่าซึ่งเกิดจากยุง ที่มีความเป็นไปได้สูงน่าจะเป็นโรคมาลาเรียและก็เป็นที่รู้กันอยู่ว่าแถบเมืองเพชรบูรณ์นี้ไข้ป่าชุกชุมมาก เพิ่งจะปราบได้หมดเมื่อไม่นานมานี้ถึงกับมีคำกล่าวว่า "เพชรบูรณ์หม้อใหม่" คือใครมาจังหวัดเพชรบูรณ์แล้วต้องซื้อหม้อใหม่ติดตัวมาด้วยเพื่อใส่กระดูกกลับ และไข้ป่านี้เองที่เป็นสาเหตุให้สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพต้องเสด็จฯ มาเมืองเพชรบูรณ์ เพื่อเป็นตัวอย่างให้ข้าราชการจากกรุงเทพฯ เห็นว่าแม้แต่พระองค์ซึ่งเป็นเจ้ายังเสด็จฯ มาและก็กลับไปโดยปลอดภัย จะได้เลิกกลัวไข้ป่าและยินดีมารับราชการที่เมืองเพชรบูรณ์กันเสียที อันเป็นสาเหตุให้สมเด็จฯท่านได้มีโอกาสสืบค้นหาเมืองศรีเทพจนเป็นที่รู้จักกันทั่วไปในเวลานี้

โครงกระดูกมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ พบในเมืองศรีเทพ
Prehistoric human remains found in Si Thep town

ศาสนาและความเชื่อ

ชุมชนที่อาศัยอยู่บริเวณเมืองศรีเทพมีพัฒนาการมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ในราวพุทธศตวรรษที่ ๕ เป็นต้นมา พื้นฐานทางความเชื่อในระยะแรกๆ นั้นก็คงจะเกิดจากปัจจัยพื้นฐานทางธรรมชาติเช่นเดียวกันกับชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์แห่งอื่นๆ กล่าวคือมีความเคารพนับถือและเกรงกลัวในธรรมชาติ อธิบายปรากฏการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติว่าเกิดจากอำนาจบันดาลของภูตผีวิญญาณ และมีความเชื่อในเรื่องของชีวิตหลังความตาย ดังนั้นจึงพบว่าชุมชนโบราณสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่เมืองศรีเทพนี้ก็มีประเพณีเกี่ยวกับการตายเช่นเดียวกับชุมชนอื่นๆ ในสมัยเดียวกัน จากการขุดค้นภายในเมืองและนอกเมืองศรีเทพพบว่ามีประเพณีการฝังศพมนุษย์ โดยการฝังสิ่งของเครื่องใช้ลงไปด้วย เช่น ภาชนะดินเผา พานดินเผา ขวานหินขัด และเครื่องประดับที่ทำจากหิน ดินเผา สำริด และแก้ว เป็นต้น การฝังสิ่งของเครื่องใช้ซึ่งเหมือนกับสิ่งของที่เคยใช้ในชีวิตประจำวันนี้ก็คงมีเจตนาที่จะให้ผู้ตายนำไปใช้ในโลกหน้า

ภาชนะดินเผาสมัยก่อนประวัติศาสตร์
Pottery in prehistoric period

ในระยะต่อมา ได้มีพัฒนาการทางวัฒนธรรมขึ้นมาอีกระดับหนึ่ง โดยมีการเปลี่ยนแปลงประเพณีการฝังศพที่ฝังทั้งโครงมาเป็นการฝังแบบนำกระดูกมาใส่ในหม้อดินพร้อมด้วยสิ่งของเครื่องใช้แล้วจึงฝัง การเปลี่ยนแปลงประเพณีดังกล่าวมิได้เกิดขึ้นเฉพาะที่ศรีเทพเท่านั้น รายงานการสำรวจทางโบราณคดีของลุ่มน้ำมูล – ชี ตอนล่างชี้ให้เห็นว่า การเปลี่ยนแปลงประเพณีการฝังศพดังกล่าวได้เกิดขึ้นในหมู่ชุนชนบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ตลอดที่ราบขั้นบันไดชั้นต่ำทั้งทางเหนือและทางใต้ที่อยู่ในเขตจังหวัดมหาสารคาม ร้อยเอ็ด บุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ ยโสธร และอุบลราชธานี แสดงให้เห็นถึงการเดินทางติดต่อสัมพันธ์กันของผู้คนในบริเวณแถบนี้ ตลอดจนการเผยแพร่ถ่ายทอดลัทธิความเชื่อให้แก่กัน โดยอาจจะรับมาจากชุมชนภายนอกที่เจริญกว่าอีกทอดหนึ่ง

ลูกปัด
Beads

ภาชนะดินเผา
สมัยก่อนประวัติศาสตร์
Pottery in prehistoric period

อย่างไรก็ตามวัฒนธรรมทางด้านศาสนาที่เมืองศรีเทพยังไม่ปรากฏชัดเจนนัก ในเวลานั้นจนกระทั่งราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๒ เป็นต้นมาซึ่งคงเป็นระยะที่เมืองศรีเทพพัฒนาขึ้นเป็นสังคมเมืองและเป็นระยะเวลาเดียวกับที่อาณาจักรเจนละได้ถือกำเนิดขึ้น และแผ่อิทธิพลครอบคลุมดินแดนประเทศกัมพูชาและบางส่วนของประเทศลาวรวมทั้งดินแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ซึ่งประจวบกับเป็นเวลาเดียวกันที่วัฒนธรรมทวารวดีก็เริ่มเจริญขึ้นในบริเวณพื้นที่ภาคกลางของประเทศไทย เมืองศรีเทพซึ่งอยู่ในทำเลซึ่งเปรียบเสมือนเป็นประตูค้าขายระหว่างดินแดนบนที่ราบสูงภาคตะวันออกเฉียงเหนือกับที่ราบลุ่มภาคกลาง จึงได้รับเอาอิทธิพลทางศาสนาและวัฒนธรรมจากทั้งสองแหล่งมาประยุกต์ใช้ในบ้านเมืองของตน ระยะเวลาใดที่เจนละรุ่งเรืองกว่า หรือผู้ปกครองเมืองฝักใฝ่ทางเจนละ ชาวเมืองศรีเทพก็คงจะยอมรับนับถือศาสนาพราหมณ์หรือฮินดูตามแบบเจนละ แต่ถ้าระยะเวลาใดที่ทวารวดีรุ่งเรืองกว่า หรือผู้ปกครองเมืองฝักใฝ่ทางทวารวดี ชาวเมืองศรีเทพก็คงจะยอมรับนับถือศาสนาพุทธตามแบบวัฒนธรรมทวารวดี จึงปรากฏว่าศิลปกรรมที่ยังคงเหลืออยู่ภายในเมืองศรีเทพ เป็นศิลปกรรมที่สร้างขึ้นเกี่ยวเนื่องในศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธ อย่างไรก็ตามก็มีความเป็นไปได้สูงเช่นกันที่ชาวเมืองศรีเทพอาจจะเคารพนับถือศาสนาทั้งสองนี้ควบคู่กันไป ขึ้นอยู่กับว่าผู้ปกครองเมืองนั้นนับถือศาสนาใดนิกายใด ศาสนานั้นนิกายนั้นก็จะเจริญรุ่งเรืองกว่าศาสนาอื่น หรือนิกายอื่น ซึ่งปรากฏการณ์เช่นนี้ก็มีตัวอย่างให้เห็นในประวัติศาสตร์ของกัมพูชา หรือแม้แต่ในประเทศไทยปัจจุบันซึ่งมีพุทธศาสนาเป็นศาสนาหลักประจำชาติก็ยังมีคนอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งนับถือศาสนาอื่นแตกต่างกันออกไป แต่ยังสามารถใช้ชีวิตอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติ

พระกฤษณะ ศิลา
Image of Krishna, stone

ในขณะนี้ถึงแม้ว่าจะยังไม่พบหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่ชี้ชัดถึงช่วงเวลาความรุ่งเรืองของแต่ละศาสนาในเมืองศรีเทพ แต่จากหลักฐานทางด้านศิลปกรรมที่หลงเหลืออยู่ก็พอจะอนุมานได้คร่าวๆ ดังนี้

พุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๓

ศาสนาพุทธ – พบพระพุทธรูปอิทธิพลศิลปะอินเดียแบบคุปตะที่โบราณสถานเขาคลังในและพบโบราณสถานสมัยทวารวดีหลายแห่งในเมืองนี้ รวมทั้งจารึกคาถาในพุทธศาสนาแบบเถรวาท

ศาสนาฮินดู - ยังไม่ปรากฏโบราณสถานในศาสนาฮินดูที่มีอายุอยู่ในช่วงเวลานี้ แต่ก็พบประติมากรรมศิลารูปพระวิษณุและพระกฤษณะ รวมทั้งจารึกที่กล่าวถึงธิดาของฤาษี และจารึกที่ประกาศการขึ้นครองราชย์ของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นเครือญาติกับกษัตริย์เจนละหรือเขมรโบราณ หรืออาจเป็นประกาศการขึ้นครองราชย์ของกษัตริย์เจนละที่ส่งมาให้ดินแดนในปกครองทราบ

เทวสถานในศาสนาฮินดู อาจจะเคยมีอยู่แต่ได้ถูกซ่อมแซมเปลี่ยนแปลงซ้อนทับลงไปในสมัยหลัง

พระโพธิสัตว์ศรีอาริยเมตไตรย์เนื้อเงิน
Silver image of Bodhisattva Maitreya

พระโพธิสัตว์สลักบนผนังถ้ำหินปูน เขาถมอรัตน์
Carving of Bodhisattva on cave wall at Thamorat mountain

พุทธศตวรรษที่ ๑๔ - ๑๕

ศาสนาพุทธ - พบพระพิมพ์ดินเผามีจารึกอักษรหลังปัลลวะและอักษรจีน ภาษาสันสกฤตและภาษาจีน และพระพิมพ์ดินเผาจารึกอักษรหลังปัลลวะภาษาสันกฤต พบโบราณสถานขนาดใหญ่คือ เขาคลังในซึ่งมีลักษณะของสถาปัตยกรรมแบบทวารวดี รวมทั้งโบราณสถานขนาดเล็กแห่งอื่นๆ ภายในเมืองศรีเทพที่เป็นสถาปัตยกรรมแบบทวารวดี

ในช่วงเวลานี้ศาสนาพุทธมหายานคงจะเจริญรุ่งเรืองกว่าแบบเถรวาท เพราะปรากฏว่าที่โบราณสถานเขาคลังในซึ่งเป็นโบราณสถานขนาดใหญ่ตั้งอยู่กลางเมืองซึ่งแสดงให้เห็นถึงความเป็นศาสนสถานสำคัญประจำเมืองและคงจะสร้างขึ้นตั้งแต่ในช่วงต้นสมัยทวารวดีในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ นั้นได้มีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการนับถือพุทธศาสนาจากแบบเถรวาทมาเป็นมหายานราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ เพราะมีการขุดค้นพบประติมากรรมปูนปั้น สำริด และเงิน รูปพระโพธิสัตว์ในพุทธศาสนาลัทธิมหายานหลายองค์ที่โบราณสถานแห่งนี้ รวมทั้งพระโพธิสัตว์สลักบนผนังหินปูนที่ถ้ำเขาถมอรัตน์ ทางทิศตะวันตกของเมืองศรีเทพ นอกจากนั้นการพบพระพิมพ์ดินเผาที่มีจารึกภาษาสันสกฤตดังกล่าวข้างต้นก็เป็นความนิยมของศาสนาพุทธฝ่ายมหายานซึ่งนิยมใช้ภาษาสันสกฤตในการจารึกเรื่องราวในศาสนา ในขณะที่ฝ่ายเถรวาทจะนิยมใช้ภาษาบาลี การเปลี่ยนแปลงรูปแบบการนับถือพุทธศาสนาจากแบบเถรวาทมาเป็นมหายานเช่นนี้ เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นอยู่ทั่วไปในดินแดนที่รับวัฒนธรรมทวารวดีในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ รวมทั้งดินแดนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคใต้ของประเทศไทยด้วย ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในเบื้องต้นแห่งอารยธรรมคืออินเดีย ซึ่งในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ - ๑๘ ราชวงศ์ปาละ มีอำนาจขึ้นในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดียแถบแคว้นเบงกอลและพิหาร ศิลปกรรมทางพุทธศาสนาในสมัยนี้ มีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองนาลันทาซึ่งขณะนั้นนิยมพุทธศาสนานิกายมหายาน สถูปเจดีย์และพระพุทธรูปสกุลช่างปาละก็ได้ให้อิทธิพลแก่ศิลปกรรมในช่วงกลางของสมัยทวารวดี และให้อิทธิพลแก่ศิลปะศรีวิชัยทางภาคใต้ของประเทศไทย สมัยนี้จึงนิยมสร้างรูปพระโพธิสัตว์กันอย่างแพร่หลาย

ศาสนาฮินดู - ในระยะนี้ไม่ปรากฏหลักฐานที่ชัดเจนเกี่ยวกับศาสนาฮินดู นอกจากพบประติมากรรมรูปพระอาทิตย์หรือสุริยเทพ

ทับหลังประดับปราสาทสองพี่น้อง
Stone lintel from Prang Song Phi Nong monument

พุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๗

ศาสนาพุทธ - พบพระพุทธรูปปูนปั้นบางองค์ที่โบราณสถานเขาคลังในมีลักษณะซึ่งได้รับอิทธิพลจากศิลปกรรมขอมแบบบาปวนหรืออยู่ร่วมสมัยกับศิลปะลพบุรีซึ่งกำหนดอายุได้ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ – ๑๗ แสดงให้เห็นว่าการนับถือพุทธศาสนายังคงอยู่ที่เมืองศรีเทพ แม้จะปรากฏการนับถือศาสนาฮินดูอย่างเด่นชัดในระยะนี้ก็ตาม

ศาสนาฮินดู - พบศิลาจารึกอักษรขอมภาษาสันสกฤต และภาษาขอม ๓ หลัก รวมทั้งพบโบราณสถานปรางค์สองพี่น้องและปรางค์ศรีเทพ ซึ่งเป็นโบราณสถานขนาดใหญ่ในกลุ่มโบราณสถานกลางเมือง รวมทั้งปรางค์ฤาษีนอกเมืองทางด้านเหนือ ซึ่งเป็นเทวสถานในศาสนาฮินดู ซึ่งกำหนดอายุจากทับหลังและลักษณะการก่อสร้างได้ว่าคงจะมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๗

พุทธศตวรรษที่ ๑๘

ศาสนาพุทธ - พบพระโพธิสัตว์ที่ด้านหน้าปรางค์ศรีเทพและพบว่ามีการฝังรูปเคารพในศาสนาฮินดูไว้ใต้ฐานโบราณสถานใกล้ปรางค์สองพี่น้องและพบการเตรียมการก่อสร้างหรือซ่อมแปลงปรางค์ศรีเทพ

ในรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ (พ.ศ. ๑๗๒๔ - ๑๗๖๐) ซึ่งเป็นกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ของเขมรพระองค์สุดท้าย ได้มีการเปลี่ยนแปลงขนานใหญ่ในเรื่องของการนับถือศาสนาในอาณาจักรเขมร พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ทรงเลื่อมใสพุทธศาสนานิกายมหายานอย่างแน่นแฟ้น ทรงสร้างและทำนุบำรุงศาสนสถานในศาสนาพุทธมหายานเป็นจำนวนมากในพระราชอาณาจักรของพระองค์ ในช่วงเวลานั้นจึงปรากฏสถาปัตยกรรมที่เรียกว่าศิลปะแบบบายนทั่วไปในอาณาจักรเขมร และดินแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ รวมทั้งบางเมืองในบริเวณภาคกลางของประเทศไทย

ที่เมืองศรีเทพ แม้จะไม่ปรากฏสถาปัตยกรรมแบบบายนอย่างเด่นชัด แต่ร่องรอยบางอย่างก็อาจจะแสดงให้เห็นถึงการกระทำตามกระแสแห่งการเปลี่ยนแปลงนั้นด้วยเช่นกัน ร่องรอยดังกล่าว ได้แก่ การนำรูปเคารพในศาสนาฮินดูลัทธิไศวนิกาย คือ ศิวลึงค์ ฐานโยนิ โคนนทิ ไปฝังไว้ใต้พื้นดินในระดับใต้ฐานอาคารขนาดเล็กทางด้านหน้าของปรางค์สองพี่น้อง ซึ่งอาจจะหมายถึงการกลบฝังทำลายรูปเคารพในศาสนาเดิมเพื่อซ่อมแปลงเทวสถานให้เปลี่ยนเป็นพุทธสถาน หรือแม้แต่วัสดุก่อสร้างเครื่องบนหลังคาปราสาทที่พบใกล้ฐานปรางค์ศรีเทพ ซึ่งยังสลักไม่แล้วเสร็จก็อาจจะแสดงถึงกิจกรรมที่กำลังดำเนินการซ่อมแซมปรางค์ศรีเทพเป็นขนานใหญ่ เพื่อการเปลี่ยนแปลงเป็นวัดในพุทธศาสนา แต่บังเอิญยังทำไม่แล้วเสร็จก็มีเหตุต้องหยุดชะงักไปเสียก่อน

ศาสนาฮินดู - ไม่ปรากฏหลักฐานที่เกี่ยวเนื่องกับการนับถือศาสนาฮินดูในช่วงเวลานี้

พระพุทธรูปประทับยืน ภาพสลักบนผนังถ้ำหินปูน เขาถมอรัตน์
Relief carving of standing Buddha on cave wall at Thamorat mountain

ลัทธิศาสนาที่เมืองศรีเทพ

๑. ศาสนาพุทธ

๑.๑ นิกายเถรวาท กำเนิดขึ้นในประเทศอินเดียและเฟื่องฟูมากในสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราชแห่งราชวงศ์โมริยะ (พ.ศ. ๒๗๐ - ๓๐๗) ซึ่งครองแคว้นมคธ มีเมืองหลวงอยู่ที่ปาฏลีบุตร พระองค์ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาและสร้างศิลปกรรมทางศาสนาไว้มากมาย รวมทั้งส่งสมณะทูตไปเผยแพร่พุทธศาสนายังที่ต่างๆ แต่ในสมัยนี้ยังไม่มีการสร้างพระพุทธรูป หลังจากราชวงศ์โมริยะเสื่อมอำนาจลง ราชวงศ์ศุงคะมีอำนาจขึ้น (พ.ศ. ๓๕๖ - ๔๖๘) ก็ได้มีการทำนุบำรุงและสร้างพุทธสถานขึ้นอีกมากมาย จนมาถึงราวพุทธศตวรรษที่ ๖ - ๗ ราชวงศ์กุษาณะมีอำนาจขึ้นในแคว้นคันธาระ จึงเริ่มมีการสร้างพระพุทธรูปขึ้น ศิลปกรรมทางพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองถึงขีดสุดเมื่อพระเจ้าจันทรคุปต์ได้ก่อตั้งราชวงศ์คุปตะขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๘๖๓ โดยมีเมืองหลวงอยู่ที่เมืองปาฏลีบุตรแคว้นมคธ และมีศูนย์กลางทางพุทธศาสนาอยู่ที่เมืองมถุรา สมัยนี้นิยมสร้างพระพุทธรูปกันอย่างแพร่หลายและเป็นต้นแบบของการสร้างพระพุทธรูปสกุลช่างสำคัญๆ ในสมัยต่อมาทั้งในอินเดียเองและในประเทศอื่นๆ ที่พุทธศาสนาแพร่กระจายไปถึง นอกจากนั้นยังมีการสร้างสถูป เจดีย์ วิหารซึ่งประดับด้วยลายปูนปั้น ศิลปกรรมสมัยนี้เรียกกันว่าศิลปะแบบคุปตะ ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ - ๑๑ คุปตะได้ส่งอิทธิพลทางศิลปกรรมและการเคารพนับถือศาสนาพุทธแบบเถรวาทแพร่กระจายไปยังแว่นแคว้นต่างๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รวมทั้งให้อิทธิพลอย่างเต็มที่แก่วัฒนธรรมที่เรียกกันว่าแบบทวารวดีในประเทศไทย ศาสนาพุทธนิกายนี้ใช้ภาษาบาลีเป็นหลัก นับถือพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นศาสดา และพระธรรมคำสั่งสอนของพระองค์ในเรื่องกฎแห่งกรรม รวมทั้งนับถือพระสงฆ์ผู้เผยแพร่ศาสนา

๑.๒ นิกายมหายาน ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ – ๑๘ ราชวงศ์ปาละ มีอำนาจขึ้นในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดียแถบแคว้นเบงกอลและพิหาร ศิลปกรรมทางพุทธศาสนาในสมัยนี้มีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองนาลันทา ซึ่งศาสนาพุทธแบบมหายานกำลังเจริญอยู่ พุทธศาสนาลัทธินี้ได้แยกออกมาจากพุทธศาสนาแบบเถรวาทตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๖ - ๗ ใช้ภาษาสันสกฤตเป็นหลัก นับถือพระอาทิพุทธเจ้าว่าเป็นพระพุทธเจ้าองค์สูงสุดผู้สร้างโลก พระอาทิพุทธเจ้าทรงบันดาลให้เกิดมีพระธยานิพุทธเจ้าหรือพระชินะ พระธยานิพุทธเจ้าแต่ละองค์ยังทรงบันดาลให้มีพระมนุษยพุทธเจ้าลงมาตรัสรู้ในโลกมนุษย์ และพระมนุษยพุทธเจ้าก็จะมีพระโพธิสัตว์ประจำพระองค์อีกชั้นหนึ่ง (ศจ.ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล : ๒๕๒๒ , หน้า ๖๑) พุทธศาสนาลัทธินี้มีแนวทางความคิดว่าพุทธศาสนิกชนควรมุ่งสู่การเป็นพระพุทธเจ้าเป็นจุดสูงสุดโดยต้องผ่านการเป็นพระโพธิสัตว์อันหมายถึงผู้แสวงหาโพธิญาณ และอุทิศส่วนบุญกุศลให้ผู้อื่นพ้นทุกข์เสียก่อน (ดร.พิริยะ ไกรฤกษ์ : ๒๕๓๓ , หน้า ๑๒๔)

พุทธศาสนาและศิลปกรรมของราชวงศ์ปาละ ได้ให้อิทธิพลแก่อาณาจักรศรีวิชัยทางภาคใต้รวมทั้งอาณาจักรเขมรโบราณในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยด้วย ในระยะนี้จึงมีความนิยมสร้างรูปพระโพธิสัตว์กันอย่างแพร่หลายทั้งที่สลักจากศิลา หล่อสำริด และปูนปั้น

เศียรพระโพธิสัตว์
Head of Bodhisattva sculpture

เศียรเทวรูป ศิลา
Head of a Hindu sculpture, stone

แผ่นทองดุนรูปพระวิษณุ
Gold plate of Vishnu

ชิ้นส่วนพระพักตร์พระศิวะสำริด
Facial fragment of Shiva

๒. ศาสนาฮินดู

เป็นศาสนาเก่าแก่ที่มีกำเนิดมาจากลัทธิพระเวท ซึ่งพวกอารยันได้นำเข้ามาในประเทศอินเดียผสมกับลัทธิพื้นเมืองที่มีอยู่ก่อนแล้ว ศาสนาฮินดูได้มีวิวัฒนาการมาโดยตลอด โดยในระยะแรกเรียกกันว่าศาสนาพราหมณ์และต่อมาจึงกลายเป็นศาสนาฮินดู ศาสนาฮินดูนับถือเทพเจ้าหลายองค์ แต่ให้ความสำคัญแก่เทพเจ้าสามองค์ได้แก่ พระพรหม พระวิษณุ และพระศิวะ ซึ่งรวมกันเรียกว่า "ตรีมูรติ"

พระพรหมนั้นไม่ได้เป็นประมุขแห่งนิกายใด แต่พระวิษณุและพระศิวะกลายเป็นเทพเจ้าผู้เป็นประมุขของนิกายใหญ่สองนิกายที่แข่งขันกันอยู่ในประเทศอินเดีย โดยพระวิษณุเป็นประมุขของไวษณพนิกายซึ่งถือว่าพระวิษณุเป็นใหญ่กว่าพระศิวะ และพระศิวะเป็นประมุขของลัทธิไศวนิกายซึ่งถือว่าพระศิวะเป็นใหญ่กว่าพระวิษณุ แต่ในบางครั้งพระวิษณุคือพระหริและพระศิวะคือพระหระก็สามารถรวมกันเข้าเป็นเทพเจ้าองค์เดียวกันได้ดังเช่น ปรากฏเทวรูปพระหริหระ

พระพรหม มีสี่พักตร์ สี่กร ทรงหงส์เป็นพาหนะ มีชายาชื่อประชาบดี

พระวิษณุ มีเศียรเดียว สี่กร มักทรงถือจักร สังข์ คทา และดอกบัวเป็นสัญลักษณ์ ทรงครุฑเป็นพาหนะ มีชายาชื่อลักษมีหรือศรีผู้เป็นเทพธิดาแห่งความงาม พระวิษณุเป็นเทพเจ้าผู้ปกปักรักษาโลก เมื่อสิ้นกัลป์พระวิษณุจะบรรทมหลับเหนือพญาอนันตนาคราชในเกษียรสมุทร (ทะเลน้ำนม) ในขณะที่บรรทมหลับจะมีดอกบัวทองผุดขึ้นมาจากพระนาภีและมีพระพรหมประทับอยู่บนนั้น และพระพรหมก็จะสร้างโลกขึ้นมาใหม่ ในระหว่างกัลป์เมื่อเกิดยุคเข็ญขึ้นในโลกมนุษย์พระวิษณุก็จะอวตารลงมาเพื่อปราบยุคเข็ญเป็นการรักษาโลกเอาไว้ การอวตารนั้นบางครั้งก็เป็นมนุษย์ เช่น พระราม, พระกฤษณะ บางครั้งก็เป็นสัตว์ เช่น เต่า ปลา หมูป่า เป็นต้น

พระศิวะ มีเศียรเดียว สี่กร ถือตรีศูลเป็นอาวุธ มีเนตรที่สามตั้งขวางพระนลาฏ (หน้าผาก) พระเกศามักขมวดเกล้าเกศา พระองค์ทรงนุ่งหนังกวางหรือหนังเสือ ทรงนาคเป็นสังวาลย์และทรงโคนนทิเป็นพาหนะ มีชายาชื่อ อุมา หรือปารวตี พระอุมามีอีกภาคหนึ่งซึ่งเป็นภาคโหดร้ายมีนามว่า ทุรคา หรือกาลี ถือกันว่าพระศิวะเป็นเทพผู้ทำลายโลกและทำการสร้างขึ้นใหม่ เพราะเหตุว่าความตายคือการทำลายให้ดับสูญนั้นคือการให้มีชีวิตใหม่เกิดขึ้น

พระกฤษณะโควรรธนะ จากเมืองศรีเทพ
Image of Krisana - Govardhana from Si Thep town

ที่เมืองศรีเทพมีการเคารพนับถือศาสนาฮินดู ทั้งสองนิกาย คือ ไวษณพนิกาย และไศวนิกาย

๒.๑ ไวษณพนิกาย

จารึกที่เกี่ยวกับลัทธิบูชาพระวิษณุในประเทศเขมรปรากฏเป็นครั้งแรกในสมัยเจ้าชายคุณวรมันแห่งอาณาจักรฟูนัน (พ.ศ. ๑๐๐๐ - ๑๐๕๐) ยืนยันได้ว่าในสมัยคุปตะมีลัทธิไวษณพนิกายปาญจราตรและนิกายภาควัตแผ่เข้ามายังประเทศเขมร นิกายปาญจราตรนั้นนับถือบูชาพระนารายณ์รวมเข้ากับพระวิษณุซึ่งแต่เดิมเป็นเทพเจ้าแห่งพลังของดวงอาทิตย์ในสมัยพระเวท ส่วนนิกายภาควัตนิยมบูชาพระกฤษณะโอรสของวาสุเทพซึ่งเป็นอวตารปางหนึ่งของพระวิษณุ ลัทธิบูชาวิษณุรวมทั้งอวตารปางกฤษณะดังที่พบเทวรูปพระวิษณุและพระกฤษณะโควรรธนะที่เมืองศรีเทพนี้ คงจะแพร่หลายเข้ามายังเมืองศรีเทพในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ (ตามการกำหนดอายุขององค์เทวรูป) โดยรับผ่านมาทางอาณาจักรเจนละหรือเขมรโบราณ

สำหรับอวตารปางกฤษณะที่พบที่เมืองศรีเทพนั้นเป็นเหตุการณ์ตอนพระกฤษณะยกเขาโควรรธนะ เรียกว่า กฤษณะโควรรธนะ (เทวรูปพระกฤษณะโควรรธนะจากวัดเกาะประเทศเขมร ศิลปพนมดา มีจารึกยืนยันชื่อเรียกรูปนี้ว่า "กฤษณะโควรรธนสวามิน") เรื่องดังกล่าวปรากฏความในคัมภีร์หริวงศ์ คัมภีร์วิษณุ-ปุราณะ และคัมภีร์ภาควัต-ปุราณะ

คัมภีร์ภาควัต-ปุราณะ บรรยายความว่า วันหนึ่งขณะที่พระกฤษณะประทับอยู่กับพระเชษฐา พลราม (หรือพลเทวะ) ภายในสวนของนันทะ พระองค์ได้ทอดพระเนตรเห็นบรรดาคนเลี้ยงโคกำลังตระเตรียมพิธีบูชายัญถวายแด่พระอินทร์ พระกฤษณะได้ทรงห้าม โดยบอกคนเหล่านั้นว่าพวกเขาควรจะทำพิธีบูชาเขาโควรรธนะซึ่งก็คือบูชาพระองค์เอง ฝ่ายพระอินทร์ทรงพิโรธจึงดำริแก้แค้นโดยบันดาลให้พายุทรายและกรวดตกลงมาในสวนของนันทะ พระกฤษณะทรงถอนภูเขาโควรรธนะ แล้วยกขึ้นด้วยพระหัตถ์ข้างหนึ่งให้ลอยอยู่ในอากาศ ทรงสั่งให้คนเลี้ยงโคต้อนฝูงโคเข้าไปอยู่ภายใต้ภูเขานั้น เพื่อปกป้องเหล่าคนเลี้ยงโคกับฝูงสัตว์ของพวกเขาจากแรงโทสะของพระอินทร์ พระกฤษณะทรงยกเขาโควรรธนะอยู่เป็นเวลาเจ็ดวันโดยมิได้ขยับเขยื้อน พระอินทร์ได้ทรงตระหนักถึงอานุภาพแห่งพระกฤษณะ ในที่สุดท้องฟ้าก็กระจ่างสดใส เหล่าคนเลี้ยงโคจึงได้แยกย้ายกันกลับที่พำนักของตน

ทับหลังรูปอุมามเหศวร
Lintel of Umamahesavara

๒.๒ ไศวนิกาย

ลัทธิไศวนิกายที่พบที่เมืองศรีเทพปรากฏในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๗ เป็นลัทธิไศวนิกายปาศุปัต ซึ่งเน้นในเรื่องการบำเพ็ญโยคะ บูชาพระศิวะหรือพระอิศวรเป็นเทพเจ้าสูงสุด โดยมีศิวลึงค์เป็นเครื่องหมายแทนพระองค์ (ดร.พิริยะ ไกรฤกษ์ : ๒๕๓๓, หน้า ๑๙๘) เทวสถานในลัทธินี้ที่ยังเหลืออยู่คือโบราณสถานปรางค์สองพี่น้องและปรางค์ศรีเทพ ซึ่งปรากฏทับหลังกำหนดอายุได้ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๗ โดยเฉพาะทับหลังซึ่งพบที่ปรางค์สองพี่น้อง ปัจจุบันตั้งไว้ที่ปรางค์องค์เล็กนั้น เป็นภาพสลักเล่าเรื่องรูปอุมามเหศวร คือทำเป็นรูปพระศิวะหรือพระอิศวรอุ้มพระนางอุมาหรือปารวตีไว้บนพระเพลาและประทับนั่งบนหลังโคอุสุภราชหรือโคนนทิ ซึ่งเป็นพาหนะประจำพระองค์ แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนถึงการเป็นเทวสถานของพระศิวะ และระหว่างการขุดแต่งโบราณสถานยังพบชิ้นส่วน ศิวลึงค์ ฐานโยนิ โคนนทิ อยู่ในบริเวณอีกด้วย นอกจากนั้นยังพบฐานเสาประดับกรอบประตูทางเข้าปรางค์สองพี่น้องสลักเป็นรูปฤๅษีนั่งไขว้ขาเอามือเท้าคางนั่งอยู่ภายในซุ้ม

ภาพสลักหินรูปฤๅษี
โคนเสาประดับกรอบประตู
Stone engraving of Ruesi on a colonnade

พระอรรธนารีศวร พบในเมืองศรีเทพ
Ardhanareesawara found in Si Thep town

เทวรูปพระอาทิตย์ (สุริยเทพ)
Images of Suriya (God of the sun)

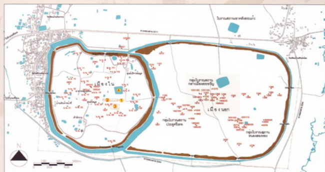
๒.๓ ลัทธิบูชาพระอาทิตย์

การบูชาพระอาทิตย์ในเมืองศรีเทพไม่มีหลักฐานปรากฏชัดว่าได้รับอิทธิพลมาจากที่ไหนและเมื่อใด สุริยเทพหรือพระอาทิตย์ที่ได้จากเมืองศรีเทพจำนวน ๔ องค์นั้น ๓ องค์ไม่ทราบตำแหน่งที่พบ แต่มีอยู่องค์หนึ่งที่พบเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๓๕ ทราบตำแหน่งที่พบแน่ชัดคือพบที่หน้าทางเข้าเทวสถานปรางค์สองพี่น้องซึ่งเป็นเทวสถานในศาสนาฮินดู จากลักษณะของเทวรูปพระอาทิตย์ที่พบพอจะเทียบเคียงลักษณะเครื่องทรงได้กับเทวรูปพระอาทิตย์ที่พบที่พนมบาเค็ง ศิลปะเขมรแบบไพรกเมงซึ่งกำหนดอายุได้ในราว พ.ศ. ๑๑๘๕ - ๑๒๕๐ จึงอาจจะเป็นไปได้ว่าลัทธิการบูชาพระอาทิตย์อาจจะมาจากอาณาจักรเจนละหรือเขมรโบราณ โดยที่เจนละก็รับมาจากอินเดียอีกต่อหนึ่ง

พระอาทิตย์ อยู่ในกลุ่มเทพของอิหร่าน เป็นเทพเก่าแก่มีมาตั้งแต่ยุคพระเวท พระอาทิตย์เป็นหัวหน้าใหญ่ในบรรดาเทพแห่งแสงอาทิตย์ทั้งปวง มีสาวิตรีและวิวัสวัตเป็นส่วนหนึ่งของพระองค์ พระอาทิตย์มีวรรณและเกศาเป็นสีทองประทับบนราชรถสีทองเทียมม้า ๗ ตัว หรือ ๗ หัว พระอาทิตย์เป็นเทพผู้ทรงอำนาจ เมื่ออรุณและอินทรเทพจะสร้างสรรพสิ่งก็จะให้พระอาทิตย์เป็นผู้วัดระยะทาง พระอาทิตย์เป็นเทพแห่งความมีชีวิตชีวา ทำให้มนุษย์ทั้งหลายกระปรี้กระเปร่าและเกิดปัญญา มีอำนาจสั่งลมน้ำ ควบคุมดูแลทุกสิ่งทุกอย่าง เป็นผู้ทำให้เกิดการเคลื่อนไหวและหยุดนิ่ง มีหน้าที่เชื่อมโยงโลกมนุษย์และโลกสวรรค์เข้าด้วยกัน

ในยุคหลังพระอาทิตย์มีอำนาจลดลง แต่ก็ยังคงรักษาหน้าที่เดิมในยุคพระเวทเอาไว้ และถูกจัดให้เป็นผู้ช่วยเหลือมนุษย์

ลัทธิการบูชาพระอาทิตย์นี้เดิมเป็นลัทธิของพวกอิหร่านเข้ามาสู่อินเดียโดยพวกนักบวช คือพวกมาจ ซึ่งคัมภีร์ปุราณะเรียกว่ามัค และว่าเดิมอยู่ในศกทวีป (อินเดียเหนือ) ลัทธิการบูชาพระอาทิตย์เข้ามายังอาณาจักรเขมรโบราณเมื่อใดยังไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัด แต่จากเทวรูปพระอาทิตย์ที่พบซึ่งมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๓ ทำให้เราทราบว่าคงมีการบูชาพระอาทิตย์เกิดขึ้นแล้วในเวลานั้น ซึ่งจะถึงกับเป็นลัทธิหรือนิกายหนึ่งหรือไม่นั้นยังมิอาจกล่าวได้แน่ชัด นอกจากประติมากรรมรูปพระอาทิตย์แล้วยังพบจารึกสมัยก่อนเมืองพระนครที่กล่าวถึงสิ่งของที่ถวายแด่พระภฏกราทิตย์หรือพระอาทิตย์ผู้เป็นใหญ่ ในจารึกยุคหลังต่อมาก็เรียกพระอาทิตย์ว่า "ภาณุภัฏฏารก" และบางครั้งก็ใช้คำว่า "ศกพราหมณ์" ซึ่งปรากฏบ่อยๆ ในจารึกเขมรสมัยเมืองพระนคร ซึ่งบางครั้งคำว่า ศกพราหมณ์ ก็หมายถึงพระวิษณุด้วย

ผังเมืองศรีเทพ

Plan of Si Thep town

เมืองศรีเทพ

มีลักษณะเป็นเมืองแฝดที่ตั้งอยู่ชิดติดกันประกอบด้วย เมืองรูปกลมอยู่ทางด้านทิศตะวันตก เรียกว่า "เมืองใน" เนื้อที่ ๑,๓๐๐ ไร่ และเมืองรูปสี่เหลี่ยมอยู่ทางด้านทิศตะวันออก เรียกว่า "เมืองนอก" เนื้อที่ ๑,๕๘๙ ไร่

โบราณสถานภายในเมืองในที่สำรวจล่าสุดมีจำนวน ๔๘ แห่ง เมืองนอก ๕๔ แห่ง และ นอกเมือง ๕๐ แห่ง

กำแพงเมือง

ลักษณะเป็นคันดินชั้นเดียว ที่เกิดจากการขุดคูนำดินมาถมเป็นเนินดิน บางจุดมีศิลาแลงเสริมอยู่ข้างบนบ้าง เช่น กำแพงเมืองในทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นต้น

ภาพถ่ายทางอากาศเมืองโบราณศรีเทพ
Aerial photo of Si Thep town

"เมืองใน" กำแพงเมืองมีความสูงประมาณ ๖ เมตร กว้างประมาณ ๒๐ เมตร ความยาวโดยรอบกำแพงประมาณ ๕,๐๐๐ เมตร หน้าตัดกำแพงเป็นเนินดินรูปครึ่งวงรี (Parabola) ด้านนอกกำแพงมีคูน้ำล้อมรอบ แต่ละด้านของกำแพงเว้นช่องเป็นประตูทางเข้าออกและมีทางเดินโบราณเชื่อมต่อกับภายนอกทั้งหมด ๖ ช่องทาง คือ

ด้านทิศเหนือ	ประตูไม่มีชื่อ (เดิมมีทางเดินเชื่อมต่อกับถนนโบราณที่ไปสู่เขาคลังนอก แต่ปัจจุบันทางเดินช่วงที่ผ่านคูเมืองถูกทำลายไปหมดแล้ว), ประตูพะเนียดหรือประตูหนองบอน
ด้านทิศตะวันออก	ประตูศรีเทพ
ด้านทิศใต้	ประตูหนองกรดหรือประตูมะกัก
ด้านทิศตะวันตก	ประตูแสนจอน, ประตูไม่มีชื่อ (ไปลานแข่งม้า)

"เมืองนอก" ลักษณะกำแพงเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามุมมน ยาวด้านละประมาณ ๒ กิโลเมตร กว้างด้านละประมาณ ๑.๕ กิโลเมตร หน้าตัดกำแพงเป็นคันดินรูปครึ่งวงรี (Parabola) เช่นเดียวกับเมืองชั้นใน สูงประมาณ ๖ เมตร กว้างประมาณ ๒๐ เมตร มีความยาวโดยรอบกำแพงประมาณ ๗,๐๐๐ เมตร มีคูน้ำล้อมรอบกำแพงทั้ง ๓ ด้าน ส่วนทางด้านทิศตะวันตกใช้คูน้ำคันดินร่วมกับเมืองใน ในแต่ละด้านของกำแพงเมืองเว้นช่องเป็นประตูเข้าออกและมีทางเดินโบราณเชื่อมต่อกับภายนอกเมือง ๖ ช่องทาง และเชื่อมต่อกับเมืองใน ๑ ช่องทาง คือ

ด้านทิศเหนือ	ประตูไม้แดง, ประตูน้ำ
ด้านทิศตะวันออก	ประตูเกวียน, ประตูมะพลับ
ด้านทิศใต้	ประตูผี, ประตูแลง
ด้านทิศตะวันตก	ประตูศรีเทพ

คูน้ำและคันดินกำแพงเมืองโบราณศรีเทพ
Moat and town wall of Si Thep town

คูเมือง

เป็นเครื่องกีดขวางและเป็นสิ่งแสดงขอบเขตของเมืองที่อยู่รอบนอกสุด คูเมืองศรีเทพถูกขุดขึ้นล้อมรอบตัวเมืองนอกและเมืองใน ตรงรอยต่อระหว่างเมืองนอกและเมืองในจะใช้คูน้ำร่วมกัน

ลักษณะของคูน้ำ เป็นคูที่เกิดจากการขุดดินขึ้นไปถมทำกำแพงเมือง คูกว้างประมาณ ๕๐ - ๗๐ เมตร แต่เดิมตื้นเขิน ปัจจุบันได้รับการขุดลอกแล้วทั้งเมืองนอกและเมืองใน บริเวณด้านหน้าประตูเมืองทุกช่องประตูมีถนนดินทอดข้ามคูเข้าไปสู่ภายในเมืองทั้งเมืองนอกและเมืองใน

สระน้ำโบราณภายในกำแพงเมืองชั้นใน
Ancient pond within the inner town

สระปรางค์
Sa Prang pond

สระน้ำและหนองน้ำ

จากการสำรวจสภาพพื้นที่ภายในเมืองศรีเทพ ปรากฏร่องรอยของสระน้ำและหนองน้ำอยู่เป็นจำนวนมากกระจายอยู่ทั่วทั้งเมือง มีทั้งสระขนาดเล็กจนถึงขนาดใหญ่ มีทั้งรูปกลมและรูปสี่เหลี่ยม

สระน้ำของเมืองในส่วนใหญ่มีขนาดไม่ใหญ่โตนัก ตื้นเขิน และบางสระก็ได้รับการขุดลอกแล้ว มีทั้งสิ้นราว ๗๐ สระ บางสระที่อยู่ในบริเวณโบราณสถานสำคัญก็จะมีการกรุขอบสระด้วยศิลาแลง เช่น ที่ปรางค์สองพี่น้องและปรางค์ศรีเทพ สระที่มีความสำคัญและมีขนาดใหญ่ที่สุดภายในเมือง คือ **สระปรางค์** เป็นสระรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาดกว้าง ๑๒๐ เมตร ยาว ๑๒๕ เมตร ลึกประมาณ ๓ เมตร ตั้งอยู่ทางด้านทิศเหนือของปรางค์ศรีเทพ

สระน้ำของเมืองนอกมีทั้งสิ้นราว ๓๐ สระ มีสระที่สำคัญและมีขนาดใหญ่จำนวน ๓ สระ คือ

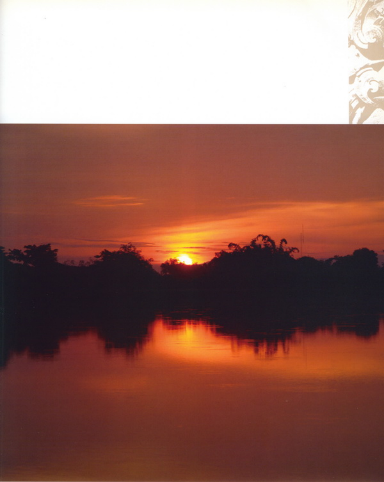
สระขวัญ เป็นสระรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า กว้าง ๑๕๐ เมตร ยาว ๒๐๐ เมตร ลึกประมาณ ๔ เมตร ขอบสระเป็นคันดินสูงประมาณ ๒ เมตร เหนือระดับผิวดินมีช่องทางระบายน้ำจากด้านนอกเข้าสู่สระทางด้านทิศตะวันออก สระแห่งนี้ตั้งอยู่กลางเมืองค่อนไปทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองนอก ในปัจจุบันตื้นเขินแต่ก็ยังมีน้ำขังอยู่บ้างในช่วงฤดูฝน

สระหนองไผ่ ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของสระขวัญ มีขนาดเล็กกว่าสระขวัญ คือมีเส้นผ่าศูนย์กลางราว ๔๐ เมตร มีรูปทรงไม่แน่นอน เข้าใจว่าคงจะเป็นสระหรือหนองน้ำตามธรรมชาติ ใกล้ๆ กันนั้นมีเนินดินและกลุ่มโบราณสถานตั้งอยู่

หนองสองห้อง ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกของเมืองนอก เป็นหนองน้ำขนาดใหญ่รูปสี่เหลี่ยม ใกล้หนองน้ำมีซากโบราณสถานและกลุ่มศิลาแลงจำนวนมากซึ่งมีลักษณะคล้ายศิลาแลงธรรมชาติ

ทางด้านนอกเมืองออกไป ยังมีสระน้ำสำคัญอีกสระหนึ่งคือ **สระแก้ว** อยู่ทางด้านทิศเหนือของกำแพงเมืองนอก ตรงข้ามกับประตูทางเข้าสระขวัญ ขนาดสระยาว ๑๕๐ เมตร กว้าง ๑๑๐ เมตร ลึกประมาณ ๔ เมตร ปัจจุบันมีน้ำขัง สระแก้วมีลักษณะคล้ายคลึงกับสระขวัญ ขอบสระก่อเป็นคันดินสูงขึ้นมาประมาณ ๒ เมตร และด้านบนของคันดินถูกปราบเป็นพื้นราบ กว้างประมาณ ๓ เมตร

เป็นที่น่าสังเกตว่าในบริเวณใกล้เคียงกับสระน้ำมักจะปรากฏซากโบราณสถานและลักษณะของเนินดินที่เคยเป็นที่อยู่อาศัย

โครงกระดูกช้างที่พบในหลุมขุดค้น
Elephant remains

โครงกระดูกเด็กที่พบในหลุมขุดค้น
Child burial site

หลุมขุดค้นทางโบราณคดี

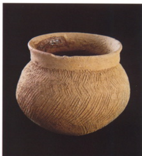
ในปี พ.ศ. ๒๕๓๑ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ ได้ขุดแต่งโบราณสถานหมายเลข ๐๙๗๑ (MN ๑ / ๘๘) ซึ่งตั้งอยู่บนเนินดินขนาดย่อมแห่งหนึ่งภายในเขตเมืองใน ในขณะเดียวกันก็ได้ขุดค้นทางโบราณคดีบนเนินดินห่างจากตัวโบราณสถานมาทางทิศตะวันตกเฉียงใต้เล็กน้อย (ปัจจุบันคือบริเวณอาคารคลุมหลุมขุดค้น) หลังจากขุดลงไปได้ประมาณ ๑ เมตร ได้พบโครงกระดูกช้างขนาดความยาวประมาณ ๓.๗๕ เมตร ลักษณะนอนตะแคงซ้าย หันศีรษะไปทางทิศเหนือ กระดูกขาหน้าของช้างทับซ้อนไขว้กันอยู่ ส่วนขาหลังเหยียดตรง สภาพของโครงกระดูกค่อนข้างสมบูรณ์ โดยมีกลุ่มภาชนะดินเผาที่เกือบสมบูรณ์ ๓ กลุ่ม อยู่ทางด้านเหนือของกะโหลกศีรษะ รวมทั้งได้พบชิ้นส่วนหินบดอยู่ในบริเวณเดียวกัน สูงขึ้นมาจากโครงกระดูกช้างในระดับใต้ผิวดินเล็กน้อยพบแนวกำแพงก่อด้วยศิลาแลงลักษณะคล้ายล้อมหลุมที่ฝังโครงกระดูกช้างไว้ ระดับที่พบโครงกระดูกช้างนี้อยู่ในระดับใกล้เคียงกับฐานโบราณสถานชั้นล่างสุด จึงน่าจะเป็นของร่วมสมัยกันและเกี่ยวข้องกันทางใดทางหนึ่ง และเมื่อขุดค้นในระดับที่ลึกลงไปอีกจากชั้นดินที่พบโครงกระดูกช้าง ได้พบโครงกระดูกมนุษย์จำนวน ๕ โครงอยู่ในชั้นดินระดับลึกลงไปจากผิวดินราว ๔ เมตร โครงกระดูกที่สมบูรณ์ ๑ โครง เป็นเพศหญิง นอนหงายหันศีรษะไปทางทิศเหนือ ที่แขนซ้ายบริเวณข้อศอกมีกำไลสำริดสวมอยู่ ในมือซ้ายถือเครื่องมือเหล็กปลายแหลมยาวประมาณ ๕๐ เซนติเมตร ที่คอมีเครื่องประดับทำจากหินคาร์เนเลียนสีส้ม ความยาวของโครงกระดูกจากศีรษะถึงปลายเท้าประมาณ ๑๘๐ เซนติเมตร และพบลูกปัดแก้วกระจายอยู่ทั่วไป

โครงกระดูกอีก ๒ โครง อยู่ในสภาพที่ไม่สมบูรณ์ โครงหนึ่งอยู่ทางขวามือของโครงแรก หันศีรษะไปทางทิศเหนือแต่ไม่พบกะโหลกศีรษะ ในมือซ้ายมีเครื่องมือเหล็กปลายแหลมเช่นเดียวกัน ที่ปลายเท้ามีภาชนะดินเผาวางอยู่ พบลูกปัดดินเผากระจายอยู่บริเวณโครงกระดูก อีกโครงหนึ่งอยู่ทางซ้ายของโครงแรก เป็นโครงเล็กพบเฉพาะส่วนตั้งแต่เหนือเอวขึ้นมา น่าจะเป็นโครงกระดูกของเด็ก ที่เหนือศีรษะมีภาชนะดินเผาขนาดใหญ่ฝังรวมอยู่ นอกจากนี้ยังพบลูกปัดดินเผากระจายอยู่โดยรอบ โครงกระดูกอีก ๒ โครง อยู่ในสภาพที่ไม่สมบูรณ์ ฝังอยู่บริเวณระหว่างท่อนกระดูกขาในระดับเหนือกว่าโครงกระดูกแรกเล็กน้อย มีลักษณะเป็นการฝังศพครั้งที่สอง คือนำกระดูกที่ได้เคยฝังแล้วครั้งหนึ่งมารวบรวมใส่ในภาชนะดินเผาแล้วนำมาฝังใหม่ โดยใส่กำไลสำริดและลูกปัดลงในภาชนะก่อนนำไปฝังด้วย โครงกระดูกเหล่านี้สามารถกำหนดอายุได้ว่ามีอายุอยู่ในราว ๒,๐๐๐ ปีมาแล้ว

โครงกระดูกมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์
ที่ฝังรวมกับเครื่องมือเครื่องใช้
Tool associated with prehistoric burials

ภาชนะดินเผาสมัยก่อนประวัติศาสตร์
Pottery in prehistoric period

หลักฐานทางโบราณคดีที่พบในหลุมขุดค้นแห่งนี้เป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการชุมชนของเมืองศรีเทพที่เติบโตมาจากชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย เมื่อประมาณ ๒,๐๐๐ ปีที่แล้ว และมีความสืบเนื่องต่อมาจนกระทั่งถึงสมัยที่มีการก่อตั้งเมืองและรับเอาอารยธรรมความเจริญจากภายนอกตามกระแสความเปลี่ยนแปลงในแต่ละยุคสมัย โดยปรากฏหลักฐานการฝังศพของคนในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย และหลักฐานในชั้นดินที่แสดงถึงการอยู่อาศัยสืบเนื่องมาจนกระทั่งมีการก่อสร้างโบราณสถานแบบทวารวดีคือโบราณสถานหมายเลข ๐๙๗๑ ซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณเดียวกันนี้ และสืบเนื่องมาจนกระทั่งถึงสมัยที่เมืองศรีเทพรับอิทธิพลวัฒนธรรมเขมรโบราณสถานแห่งนี้ก็ได้ถูกดัดแปลงเป็นเทวาลัยในศาสนาฮินดู

ภาชนะดินเผาสมัยก่อนประวัติศาสตร์
Potteries in prehistoric period

โบราณสถานเขาคลังใน

Khao Khlang Nai monument

โบราณสถานเขาคลังใน

เป็นโบราณสถานขนาดใหญ่ ตั้งอยู่ในกลุ่มโบราณสถานกลางเมืองใน ซึ่งเมื่อดูจากขนาดและตำแหน่งที่ตั้งแล้วอาจจะกล่าวได้ว่าโบราณสถานแห่งนี้อาจเป็นศาสนสถานสำคัญประจำเมือง

โบราณสถานเขาคลังใน เป็นศาสนสถานในศาสนาพุทธ สันนิษฐานว่ามีมาตั้งแต่สมัยแรกสร้างเมืองในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒

ศาสนสถานดังกล่าวประกอบด้วย สถาปัตยกรรมประธาน ได้แก่ สถูปขนาดใหญ่ ปัจจุบันเหลือแต่ส่วนฐานซึ่งมีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาด ๒๘ X ๔๔ เมตร สูงประมาณ ๑๒ เมตร ก่อด้วยศิลาแลงเป็นวัสดุหลัก หันหน้าไปทางทิศตะวันออก ด้านหน้ามีบันไดทางขึ้นสู่ลานชั้นบนซึ่งปัจจุบันยังเหลือร่องรอยปูนฉาบเป็นพื้นอยู่ทางด้านทิศตะวันออก ส่วนทางด้านทิศตะวันตกแต่เดิมปรากฏหลุมลักลอบขุดขนาดใหญ่ มีร่องรอยฐานรูปสี่เหลี่ยมเหลืออยู่เล็กน้อย จึงสันนิษฐานว่าที่ลานส่วนบนของโบราณสถานนี้คงจะมีสถูป มณฑปหรือวิหารอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งเป็นที่ประดิษฐานสิ่งเคารพตั้งอยู่ทางทิศตะวันตก ด้านหน้าคือทางทิศตะวันออกเป็นลานกว้างเพื่อประกอบพิธีกรรมหรือเป็นลานบูชา ที่ริมขอบลานทางด้านขวามีร่องรอยของฐานสิ่งก่อสร้างทำด้วยอิฐซึ่งอาจเป็นฐานของสถูปหรือวิหารขนาดเล็กเหลืออยู่ ๑ แห่ง แต่ขอบลานทางด้านซ้ายไม่ปรากฏ ซึ่งอาจจะเคยมีอยู่แต่พังทลายไป

ปูนปั้นประดับฐานโบราณสถานเขาคลังในทำเป็นลายพันธุ์พฤกษา
Floral decorative stucco at the base of Khao Khlang Nai monument

ส่วนฐานที่ก่อด้วยศิลาแลงตลอดความสูงที่เห็นอยู่ทั้งหมดนั้นแต่เดิมฉาบปูนและมีลวดลายปูนปั้นประดับ ปัจจุบันยังเหลือลวดลายปูนปั้นให้เห็นเป็นแห่งๆ ที่เหลือมากสุดคือลวดลายปูนปั้นที่ส่วนฐานล่างทางด้านทิศใต้ และทิศตะวันตก

ลักษณะทางสถาปัตยกรรมส่วนฐานเท่าที่เหลืออยู่ สันนิษฐานว่ามีลักษณะเช่นเดียวกับฐานโบราณสถานวัดโขลงสุวรรณคีรี เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี คือภายนอกทำเป็นรูปร่างวิหารทั้งหลังโดยการฉาบปูนและประดับลวดลายปูนปั้น ลวดลายชั้นล่างสุดเป็นแถวของลายก้านขดแบบที่นิยมกันอยู่ในสมัยทวารวดี ถัดขึ้นมาในส่วนของท้องไม้ที่เจาะช่องสี่เหลี่ยมตามแนวยาว มีรูปคนแคระและสัตว์ประดับเรียงเป็นแถว ได้แก่ ช้าง ลิง สิงห์ และควาย ชั้นเหนือขึ้นไปเป็นชั้นหน้ากระดานซึ่งคงประดับลายก้านขดเช่นเดียวกับชั้นล่าง ถัดชั้นนี้ไปเป็นลายกรอบสี่เหลี่ยมเล็กๆ เรียงกันเป็นแถว ส่วนบนขึ้นไปพังทลายไม่เหลือร่องรอย คนแคระและสัตว์ที่ประดับอยู่ที่ฐานนี้วางท่าในลักษณะท่าแบก ซึ่งเมื่อดูจากภาพรวมทั้งหมดแล้วจะดูเสมือนว่าคนแคระและสัตว์เหล่านี้กำลังแบกหรือค้ำโบราณสถานแห่งนี้อยู่ ลักษณะการเจาะช่องมีประติมากรรมรูปคนแคระค้ำฐานโบราณสถานดังกล่าวมีปรากฏที่โบราณสถานหลายแห่งในสมัยทวารวดี เช่น โบราณสถานวัดโขลงสุวรรณคีรี เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี โบราณสถานวัดนครโกษา จังหวัดลพบุรี โบราณสถานที่เมืองโบราณโคกไม้เดน จังหวัดนครสวรรค์ โบราณสถานที่เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี และโบราณสถานที่เจดีย์จุลประโทนเมืองนครปฐม เป็นต้น

ปูนปั้นประดับฐานโบราณสถานเขาคลังใน

Decorative stucco at the base of Khao Khlang Nai monument

ปูนปั้นประดับฐานโบราณสถานเขาคลังในทำเป็นลายพันธุ์พฤกษา
Floral decorative stucco at the base of Khao Khlang Nai monument

ปูนปั้นรูปคนแคระ
Stucco of dwarf

ปูนปั้นรูปสิงห์
Stucco of lion

ปูนปั้นรูปควาย
Stucco of buffalo

ปูนปั้นรูปลิง
Stucco of monkey

ปูนปั้นรูปคนแคระ
Stucco of dwarf

ปูนปั้นรูปช้าง
Stucco of elephant

ปูนปั้นรูปคนแคระจากจังหวัดราชบุรี
Stucco of dwarf from Ratchaburi province

ฐานอาคารต่างๆ บริเวณรอบเขาคลังใน
Bases of building around Khao Khlang Nai monument

นอกจากสถาปัตยกรรมประธานแล้วภายในบริเวณซึ่งล้อมรอบด้วยกำแพงศิลาแลง ยังมีสิ่งก่อสร้างขนาดเล็กได้แก่ วิหาร เจดีย์ราย และอาคารประกอบพิธีกรรมต่างๆ อยู่โดยรอบ ส่วนธรรมจักรศิลาขนาดใหญ่ซึ่งตั้งอยู่ด้านหน้าโบราณสถานนั้นเป็นโบราณวัตถุที่ได้รับมอบมาจากอำเภอศรีเทพ และไม่ทราบที่มาแน่ชัด แต่มีผู้เล่าว่าแต่เดิมอยู่ที่โบราณสถานเขาคลังนอกทางเหนือเมืองขึ้นไปราว ๒ กิโลเมตร ธรรมจักรศิลานี้โดยปกติตั้งอยู่บนยอดเสาที่ตั้งอยู่ด้านหน้าสถูปสำคัญในสมัยทวารวดี เป็นสัญลักษณ์ของการประกาศพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า แต่เดิมที่โบราณสถานเขาคลังในก็อาจจะมีธรรมจักรลักษณะเช่นเดียวกันนี้แต่คงจะสูญหายไป

ธรรมจักรศิลา สมัยทวารวดี
Stone Dharmachakra dating to Dvaravati period

โบราณสถานเขาคลังใน เป็นสถาปัตยกรรมสำคัญที่มีอายุการใช้งานนับเป็นร้อยๆ ปี หลักฐานทางโบราณคดีที่พบจากการขุดแต่งโบราณสถานแห่งนี้บ่งชี้ว่าได้สร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๒ ซึ่งคงจะเป็นระยะเดียวกับการก่อตั้งเมือง โดยในระยะแรกอาจจะสร้างขึ้นเพื่อเป็นศาสนสถานในพุทธศาสนาแบบหินยานหรือเถรวาทตามที่นิยมนับถือกันในสังคมวัฒนธรรมทวารวดีในระยะแรก ต่อมาในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ จึงได้ปรับเปลี่ยนมาเป็นพุทธศาสนามหายาน ซึ่งก็เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในสังคมวัฒนธรรมทวารวดีทั่วๆ ไปในระยะนี้ จึงมีการค้นพบประติมากรรมรูปพระโพธิสัตว์หลายองค์ ณ โบราณสถานแห่งนี้ ซึ่งสถาปัตยกรรมประธานก็คงจะได้มีการซ่อมแซมเปลี่ยนแปลงหรือสร้างขึ้นใหม่ในระยะเวลานี้เช่นเดียวกัน เพราะลวดลายปูนปั้นที่ปรากฏนั้นเป็นลักษณะของลวดลายปูนปั้นในสมัยทวารวดีที่กำหนดอายุได้ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔

โบราณสถานเขาคลังในยังคงอยู่เป็นศาสนสถานของชุมชนเรื่อยมาจนแม้เมื่อเมืองศรีเทพปรากฏอิทธิพลวัฒนธรรมขอมหรือเขมรโบราณซึ่งนับถือศาสนาฮินดูอย่างเด่นชัดแล้ว ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๗ ดังที่ได้มีการค้นพบพระพุทธรูปที่เขาคลังในซึ่งมีลักษณะอิทธิพลเขมรสมัยบาปวนและนครวัด อาจเป็นไปได้ว่าโบราณสถานเขาคลังในคงจะมีบทบาทต่อชุมชนควบคู่มากับเมืองศรีเทพตั้งแต่แรกเริ่มจนกระทั่งถูกทิ้งร้างไปพร้อมๆ กันในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘

สำหรับชื่อที่แท้จริงของโบราณสถานเขาคลังในขณะนี้ยังไม่พบหลักฐาน "เขาคลังใน" เป็นชื่อที่ชาวบ้านในปัจจุบันเรียก เนื่องจากในสมัยที่ยังไม่มีการขุดแต่งโบราณสถานแห่งนี้ถูกปกคลุมด้วยเนินดินและต้นไม้คล้ายกับเป็นภูเขา ส่วนคำว่า "คลัง" มีที่มาจากความเชื่อที่ว่า สถานที่แห่งนี้เป็นที่เก็บสิ่งของมีค่าหรือเป็นคลังอาวุธในสมัยโบราณ ส่วนคำว่า "ใน" หมายถึงภายในเมือง เป็นการบ่งชี้ว่าเป็นเขาคลังองค์ที่ตั้งอยู่ภายในเมือง เนื่องจากมีโบราณสถานในลักษณะเดียวกันนี้อีกองค์หนึ่งตั้งอยู่ด้านนอกเมืองทางทิศเหนือ เรียกว่า "เขาคลังนอก"

ปรางค์สองพี่น้อง
Prang Song Phi Nong

ปรางค์สองพี่น้อง

เป็นศาสนสถานขนาดใหญ่ในกลุ่มศาสนสถานกลางเมืองเช่นเดียวกับโบราณสถานเขาคลังใน สร้างขึ้นเนื่องในศาสนาฮินดูในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๗ เป็นโบราณสถานที่มีลักษณะทางสถาปัตยกรรมแบบเขมร ชื่อปรางค์สองพี่น้องเป็นชื่อที่ชาวบ้านเรียกเช่นเดียวกัน เนื่องจากพบว่ามีปรางค์ ๒ องค์ตั้งอยู่เคียงกัน องค์หนึ่งใหญ่ องค์หนึ่งเล็กจึงเรียกว่าปรางค์สองพี่น้อง

ลักษณะทางสถาปัตยกรรมของปรางค์หรือปราสาทประธานประกอบด้วยปราสาทประธานสร้างหันหน้าไปทางทิศตะวันตก เป็นปราสาทก่ออิฐไม่สอปูน มีร่องรอยปูนฉาบอยู่ภายนอก ตั้งอยู่บนฐานศิลาแลงที่ทำเป็นชุดฐานปัทม์หรือฐานบัวสี่เหลี่ยมจตุรัสเพิ่มมุมขนาดใหญ่ซ้อนกัน ๓ ชั้น มีทางเข้าด้านหน้าทางเดียว เรือนธาตุมีมุขยื่นออกมาทั้ง ๔ ทิศ ทิศเหนือ ทิศตะวันออก และทิศใต้ เป็นมุขสั้นติดกับตัวปราสาท ช่องประตูทำเป็นประตูหลอก ส่วนด้านทิศตะวันตกทำมุขยื่นออกมาเป็นห้องยาวเชื่อมต่อกับมณฑปด้านหน้า เป็นช่องทางเข้าสู่ภายในปราสาทได้ หลังคาปราสาทปัจจุบันพังทลายจนไม่เห็นรูปทรง แต่ถ้าจะเทียบกับสถาปัตยกรรมขอมในรุ่นเดียวกันแล้วอาจจะกล่าวได้ว่า คงจะประกอบด้วยชั้นเชิงบาตรซึ่งโดยปกติแล้วมักจะมีจำนวน ๕ ชั้นซ้อนลดหลั่นกันขึ้นไป บนยอดสุดมักประดับด้วยกลศ (กะ-ละ-สะ) คือหม้อน้ำศักดิ์สิทธิ์ ปักด้วยตรีศูลหรือปัญจศูลหล่อด้วยโลหะ บนชั้นเชิงบาตรแต่ละชั้นประดับด้วยกลีบขนุนปราสาทเรียงรายเป็นระยะในแต่ละด้าน และที่มุมหลักทั้งสี่ของชั้นเชิงบาตรแต่ละชั้นประดับกลีบขนุนปราสาทรูปสามเหลี่ยมซึ่งเรียกว่า นาคปัก หลังคาปราสาทจึงมีลักษณะสอบเข้าคล้ายรูปพุ่ม อย่างเช่นหลังคาปราสาทหินพิมายและปราสาทเขาพนมรุ้ง

ลักษณะแผนผังของปราสาท อยู่ในรูปสี่เหลี่ยมจตุรัสเพิ่มมุมด้านนอกทั้ง ๔ ด้าน องค์ปราสาทค่อนข้างสูง เท่าที่เหลืออยู่สูงประมาณ ๗ เมตร ผนังห้องภายในทั้งสามด้าน คือ ด้านทิศเหนือ ตะวันออก และทิศใต้ เจาะเป็นช่องซุ้มจระนำยอดซุ้มเป็นรูปสามเหลี่ยม อาจจะใช้เป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพหรือเครื่องบูชาหรือเครื่องให้แสงสว่างอย่างใดอย่างหนึ่ง ภายในปราสาทมีแท่นศิลาแลงสำหรับประดิษฐานรูปเคารพ โดยตรงกลางแท่นเจาะเป็นรูเพื่อใช้เสียบยึดเดือยฐานรูปเคารพให้มั่นคง

มุขปราสาทด้านทิศตะวันตกยาวประมาณ ๑๐ เมตร ฐานก่อด้วยศิลาแลง เป็นชุดของฐานปัทม์เช่นเดียวกัน ผนังมุขปราสาทก่อด้วยอิฐ จากการขุดแต่งได้พบลูกมะหวดและกรอบหน้าต่างทำด้วยหินทรายตกอยู่ใต้ผนังมุขปราสาทด้านทิศใต้ จึงสันนิษฐานว่าผนังด้านทิศใต้และน่าจะรวมถึงผนังด้านทิศเหนือด้วย คงจะเจาะผนังเป็นช่องหน้าต่างและมีซี่กรงลูกมะหวดประดับ สำหรับหลังคามุขปราสาทซึ่งสูญหายไปหมดแล้วนั้น คงจะก่อด้วยอิฐซ้อนเหลื่อมเข้าหากันเป็นรูปโค้งเลียนแบบเครื่องไม้มีหน้าบันชั้นลดเช่นเดียวกับสถาปัตยกรรมเขมรโดยทั่วไป

ด้านหน้าติดกับมุขปราสาทออกมานั้น มีฐานอาคารรูปกากบาทก่อด้วยศิลาแลง คงจะเป็นมณฑปด้านหน้าปราสาทซึ่งมักจะพบเสมอในสถาปัตยกรรมเขมร มณฑปนี้ก็คงจะมีผนังก่อด้วยอิฐและหลังคาก่ออิฐเป็นรูปโค้งเลียนแบบหลังคาเครื่องไม้เช่นเดียวกับมุขปราสาท มีช่องหน้าต่างประดับลูกมะหวดเช่นเดียวกัน และมีช่องประตูทางเข้าและหน้าบันประกอบโดยรอบทางด้านทิศเหนือ ใต้ และตะวันตก โดยปกติมณฑปนี้สร้างขึ้นเพื่อให้ประชาชนทั่วไปได้เข้าไปภายในเพื่อประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ส่วนองค์ปรางค์หรือปราสาทซึ่งเรียกว่า "วิมาน" นั้นเป็นที่ประดิษฐานศิวลึงค์หรือรูปเคารพ เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ สงวนไว้เฉพาะแต่พราหมณ์หรือนักบวชที่สามารถเข้าไปประกอบพิธีกรรมภายในครรภคฤหะคือห้องภายในปราสาทได้เพียงพวกเดียว ภายในมณฑปนั้นถ้าเป็นลัทธิไศวนิกายก็อาจจะเป็นที่ตั้งรูปโคนนทิหมอบซึ่งมีความหมายถึงพาหนะของพระศิวะหรือพระอิศวรก็ได้

ปรางค์สองพี่น้อง
Prang Song Phi Nong

ศิวลึงค์
Shiva Lingam

ทางด้านทิศใต้ของปราสาทประธาน มีปราสาทขนาดเล็กอีก ๑ องค์ แต่เดิมเหลือเพียงส่วนของเรือนธาตุช่วงล่าง ต่อมาได้ซ่อมแซมบูรณะต่อเติมขึ้นไปจากเดิมอีกเล็กน้อยเพื่อติดตั้งทับหลังที่ตกอยู่ในบริเวณเดียวกัน

ฐานชั้นล่างสุดของปราสาทหรือปรางค์องค์เล็กเป็นฐานปัทม์ก่อด้วยศิลาแลงเชื่อมต่อเป็นฐานเดียวกันกับฐานชั้นแรกขององค์ใหญ่ ถัดขึ้นมาเป็นส่วนขององค์ปรางค์ก่อด้วยอิฐ ลักษณะการก่ออิฐเป็นแบบเดียวกับปรางค์องค์ใหญ่ แผนผังภายนอกขององค์ปรางค์ก็เป็นรูปสี่เหลี่ยมจตุรัสเพิ่มมุมเช่นเดียวกัน ทางด้านหน้าคือทางด้านทิศตะวันตกมีประตูทางเข้าสู่ครรภคฤหะหรือห้องภายในองค์ปรางค์ ส่วนอีก ๓ ด้าน คือ ด้านทิศเหนือ ทิศตะวันออก และทิศใต้ทำเป็นประตูหลอก รูปทรงส่วนบนขององค์ปรางค์ ก็คงจะมีลักษณะเช่นเดียวกับปรางค์องค์ใหญ่

นอกจากปรางค์ ๒ องค์และฐานมณฑปด้านหน้าปรางค์แล้ว ยังพบทางเดินและอาคารเล็กๆ อีกหลายหลังซึ่งคงจะใช้เป็นที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา

โยนิ สัญญลักษณ์แทนองค์พระอุมา
Yoni representing Uma

จากการขุดแต่งโบราณสถานได้พบหลักฐานชิ้นส่วนประกอบสถาปัตยกรรมที่สำคัญหลายส่วนที่สามารถบอกอายุสมัยการก่อสร้างได้ เช่น ทับหลัง และเสาประดับกรอบประตู ซึ่งกำหนดอายุได้ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ และจากเรื่องราวที่ปรากฏบนทับหลังซึ่งสลักเรื่องราวเกี่ยวกับพระศิวะประกอบกับได้พบชิ้นส่วนศิวลึงค์ ฐานโยนิ และโคนนทิในบริเวณโบราณสถาน จึงสันนิษฐานว่าเมื่อแรกสร้างโบราณสถานแห่งนี้คงจะเป็นเทวาลัยในศาสนาฮินดูลัทธิไศวนิกายซึ่งสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ แต่ทว่า ศิวลึงค์ ฐานโยนิ และโคนนทิที่พบนั้นปรากฏว่าถูกฝังไว้ในพื้นดินในระดับใต้ฐานอาคาร จึงสันนิษฐานว่าเทวสถานแห่งนี้คงจะถูกเปลี่ยนแปลงเป็นวัดในพุทธศาสนามหายานตามกระแสความนิยมที่แพร่มาจากเขมรในรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ในระหว่าง พ.ศ. ๑๗๒๔ - ๑๗๖๐ และโบราณสถานแห่งนี้ก็คงจะถูกทิ้งร้างไปพร้อมๆ กับเมืองศรีเทพในช่วงระยะเวลาใกล้เคียงกันนี้

โคนนทิ พาหนะของพระศิวะ
Nandin the bull

ทับหลังรูปอุมามเหศวร
Lintel of Umamahesavara

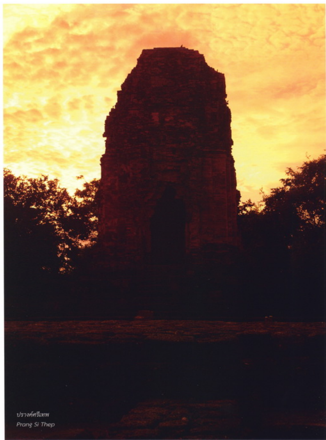

ภาพสลักหินรูปฤาษีโคนเสาประดับกรอบประตู
Stone engraving of Ruesi (hermit) on a colonnade

นอกจากหลักฐานดังกล่าวแล้ว ยังมีหลักฐานอีกชิ้นหนึ่งที่น่าสนใจ และอาจก่อให้เกิดความสับสนในการตีความทางประวัติศาสตร์ได้ นั่นคือการค้นพบเทวรูปพระอาทิตย์หรือสุริยเทพ ที่บริเวณทางเดินรูปกากบาทซึ่งเป็นทางเดินเข้าด้านหน้าโบราณสถานแห่งนี้ เทวรูปพระอาทิตย์หรือสุริยเทพนี้กำหนดอายุได้ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ซึ่งเป็นอายุที่มีความเก่าแก่กว่าตัวโบราณสถานมาก จึงอาจเป็นไปได้ว่าเทวรูปองค์นี้อาจจะถูกเคลื่อนย้ายมาในสมัยหลัง เช่นเดียวกับอัฒจันทร์ศิลารูปครึ่งวงกลมซึ่งสลักเป็นรูปดอกบัวครึ่งวงกลมที่อยู่ด้านหน้าประตูทางเข้าสู่ห้องครรภคฤหะของปรางค์องค์ใหญ่ ซึ่งเป็นลักษณะของอัฒจันทร์ศิลาที่นิยมกันอยู่ในสมัยทวารวดี จึงอาจเป็นไปได้ว่าอาจจะมีการเคลื่อนย้ายมาในสมัยหลังเช่นเดียวกัน แต่ถ้าเป็นรูปเคารพที่อยู่ที่นี่มาแต่เดิมก็อาจเป็นไปได้เช่นกันว่าอาจจะมีโบราณสถานที่มีอายุรุ่นเดียวกับรูปเคารพดังกล่าวถูกโบราณสถานรุ่นหลังสร้างซ้อนทับอยู่ข้างใต้

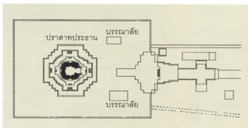
ปรางค์ศรีเทพ
Prang Si Thep

ปรางค์ศรีเทพ

เป็นศาสนสถานที่มีลักษณะทางสถาปัตยกรรมรูปแบบปราสาทในศิลปะเขมร ตั้งอยู่ทางด้านหลังในแนวแกนเดียวกับปรางค์สองพี่น้อง โดยระหว่างโบราณสถานทั้งสองแห่งนี้มีกลุ่มโบราณสถานซึ่งล้อมรอบด้วยกำแพงศิลาแลง ประกอบด้วยทางเดินปูศิลาแลงซึ่งอาจเป็นทางเดินเชื่อมระหว่างเทวาลัยทั้งสองอยู่ตรงกลาง และมีฐานอาคารก่อด้วยศิลาแลงสองหลังอยู่ทางด้านทิศใต้เป็นรูปยาวขนานไปกับทางเดิน จากการขุดแต่งอาคารนี้พบร่องรอยของหลุมเสาไม้และกระเบื้องมุงหลังคาซึ่งแสดงว่าเป็นอาคารที่มีหลังคาเป็นเครื่องไม้มุงกระเบื้อง คงจะเป็นอาคารที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา

เมื่อผ่านเข้าไปในบริเวณโบราณสถานปรางค์ศรีเทพแล้วจะพบว่า องค์ปรางค์ประธานเป็นปราสาทอิฐขนาดใหญ่ตั้งอยู่บนฐานศิลาแลงซึ่งตั้งอยู่บนฐานที่ยกพื้นสูงขึ้นมาจากระดับผิวดินเดิมโดยการก่อศิลาแลงเป็นกรอบสี่เหลี่ยมจตุรัสสูงขึ้นมาจากพื้นดินเดิมราว ๑ เมตร แล้วถมอัดดินลงไปในกรอบศิลาแลงปรับระดับให้เรียบเป็นลานกว้างรองรับปราสาท

แผนผังพื้นปรางค์ศรีเทพ
Plan of Prang Si Thep

ปรางค์ศรีเทพ (ภาพถ่ายเก่าจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ)
Prang Si Thep in 1904 - picture from the National Archives

ลักษณะทางสถาปัตยกรรมของปราสาทเป็นลักษณะสถาปัตยกรรมแบบเขมรโบราณเช่นเดียวกับปรางค์สองพี่น้อง ประกอบด้วยฐานศิลาแลงแบบฐานบัวลูกฟัก ๒ ชั้น มีมุขทั้ง ๔ ด้าน ส่วนเรือนธาตุและเครื่องบนก่อด้วยอิฐที่ฝนขัดจนเรียบสนิทและไม่สอปูน ความสูงขององค์ปรางค์หรือปราสาทเท่าที่เหลืออยู่ราว ๑๓ เมตร รูปร่างขององค์ปรางค์คงมีลักษณะเช่นเดียวกันกับปรางค์สองพี่น้องดังที่ได้กล่าวมาแล้ว แต่ไม่พบการก่อมุขยื่นออกมาทางด้านหน้าปรางค์ พบเพียงร่องรอยหลุมเสากลมขนาดใหญ่จำนวน ๕ หลุมเรียงอยู่ที่ฐานศิลาแลงชั้นล่างสุดบริเวณด้านหน้าทางขึ้นและพบชิ้นส่วนซากไม้เสียบยื่นออกมาจากองค์ปรางค์ด้านหน้า รวมทั้งพบกระเบื้องมุงหลังคาชนิดกระเบื้องโค้งหรือกระเบื้องกาบกล้วยที่เรียกว่ากาบูจำนวนมาก ซึ่งอาจจะแสดงให้เห็นถึงร่องรอยของหลังคาเครื่องไม้มุงกระเบื้องที่เคยคลุมอยู่บริเวณด้านหน้าปรางค์ซึ่งหันหน้าไปทางทิศตะวันตก

ข้างหน้าทั้งด้านซ้ายและขวาของปรางค์มีฐานอาคารศิลาแลงหลังเล็กๆ ๒ หลัง คือ บรรณาลัยหรือห้องสมุดที่เก็บคัมภีร์ทางศาสนาของพราหมณ์ ซึ่งมักจะปรากฏอยู่เป็นปกติตามระเบียบการก่อสร้างของสถาปัตยกรรมเขมร อาคารทั้งสองหลังนี้คงจะมีหลังคาเป็นเครื่องไม้มุงกระเบื้องเช่นเดียวกันเนื่องจากพบร่องรอยหลุมเสาบนฐานอาคาร

ทวารบาล

Dvarapala, guarding the entrance

ด้านหน้าประตูทางเข้าปรางค์ศรีเทพ
The entrance of Prang Si Thep

ด้านหน้าของโคปุระหรือประตูทางเข้าออกมา มีฐานอาคารและทางเดินยกพื้นรูปกากบาท ที่ปลายสุดพบโกลนพญานาคแผ่พังพานตกอยู่ในบริเวณนั้น แต่เดิมคงจะเป็นเศียรของพญานาคปูนปั้นที่มีโกลนศิลาแลงอยู่ภายในแผ่พังพานอยู่บริเวณปลาย ๒ ข้างของทางเดินที่เรียกว่าสะพานนาค โดยมีลำตัวพญานาคทอดยาวเป็นราวสะพานตามความนิยมในศิลปะเขมร ด้านซ้ายของสะพานนาคมีทางเดินปูศิลาแลงสู่ฐานอาคารรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่ทอดยาวขนานกับสะพานนาค ถัดมาทางทิศตะวันออกใกล้กับฐานไพทีมีอาคารรูปสี่เหลี่ยมขนาดเล็กก่อด้วยศิลาแลงอีก ๑ หลัง ขณะขุดแต่งได้พบประติมากรรมหินทรายรูปเทพชัมภละหรือกุเวรซึ่งเป็นเทพแห่งความมั่งคั่งอยู่ใกล้ๆ กับอาคารหลังนี้ ส่วนทางด้านหน้าโคปุระก็ได้พบประติมากรรมหินทรายเช่นเดียวกัน เป็นประติมากรรมรูปทวารบาลซึ่งน่าจะเป็นทวารบาลคู่เดียวกันกับทวารบาลจากเมืองศรีเทพที่ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร ซึ่งกำหนดอายุได้ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘

ทับหลังจากเมืองศรีเทพ จัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ รามคำแหง จังหวัดสุโขทัย (บน)
และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ล่าง)
Lintel from Si Thep town, housed at the Ramkamhaeng National Museum, Sukhothai Province (Upper)
and the Chao Sam Phraya National Museum, Phra Nakhon Si Ayuddhaya Province (Lower)

อายุสมัยของโบราณสถานแห่งนี้ สันนิษฐานว่าน่าจะสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๗ เนื่องจากได้พบทับหลังที่สามารถกำหนดอายุได้ในช่วงสมัยดังกล่าว โดยจุดประสงค์ในการสร้างเพื่อเป็นเทวาลัยในศาสนาฮินดู แต่ต่อมามีการเตรียมการก่อสร้างหรือซ่อมแซมศาสนสถานแต่ยังไม่แล้วเสร็จ โดยพบหินรูปกลีบขนุนที่ใช้ประดับบนชั้นหลังคาปรางค์ถูกสลักทิ้งค้างไว้เพียงโกลนวางอยู่ใกล้ฐานปรางค์ ซึ่งอาจจะแสดงให้เห็นถึงการพยายามซ่อมแปลงแก้ไขศาสนสถาน ในช่วงระยะเวลาเดียวกับที่มีการนำเอารูปเคารพของศาสนาฮินดูไปฝังไว้ในบริเวณปรางค์สองพี่น้อง โดยอาจจะแสดงถึงการเปลี่ยนศาสนสถานในศาสนาฮินดูเป็นศาสนสถานในศาสนาพุทธมหายาน ซึ่งเป็นความนิยมในช่วงรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ในช่วงต้นถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๘ แต่ยังไม่ทันสำเร็จก็มีเหตุต้องทิ้งร้างไปเสียก่อน

ทางเดินและอาคารด้านหน้าปรางค์ศรีเทพ

Pathway and bases of building in front of Prang Si Thep

นอกจากโบราณสถานที่ปรากฏอยู่บนผิวดินแล้ว ในปีงบประมาณ ๒๕๔๔ ได้มีการขุดตรวจทางโบราณคดีบริเวณฐานปรางค์ศรีเทพและบรรณาลัยเพื่อวางแนวคานเสริมความมั่นคงในการบูรณะ ได้พบรากฐานของสิ่งก่อสร้างรุ่นก่อนที่ถูกปิดทับอยู่ข้างใต้ จึงได้มีการขุดค้นทางโบราณคดีในปีถัดมาเพื่อหาข้อมูลเพิ่มเติม โดยทำการขุดค้นพื้นที่บนฐานไพทีที่รองรับองค์ปรางค์และบรรณาลัยในบริเวณส่วนหน้าหรือด้านทิศตะวันตกขององค์ปรางค์ พบโบราณวัตถุและโบราณสถานหลายยุคหลายสมัยซ้อนทับกันอยู่ซึ่งเป็นข้อมูลหลักฐานใหม่ที่ทำให้เห็นพัฒนาการของการใช้พื้นที่บริเวณปรางค์ศรีเทพ แม้ว่าการขุดค้นจะไม่สามารถกระทำได้อย่างสมบูรณ์เนื่องด้วยพื้นที่ขุดค้นที่จำกัดเพราะมีสิ่งก่อสร้างซ้อนทับกันอยู่อย่างหนาแน่น และต้องคำนึงถึงความมั่นคงปลอดภัยขององค์ปรางค์และสิ่งก่อสร้างรุ่นบนที่อาจพังทลายลงมา

จากหลักฐานเท่าที่ปรากฏพอจะประมวลได้ว่า มีการใช้พื้นที่ในบริเวณปรางค์ศรีเทพมาแล้วตั้งแต่สมัยทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๖) โดยในระดับชั้นวัฒนธรรมล่างสุดของหลุมขุดค้นได้พบร่องรอยกิจกรรมของมนุษย์และโบราณวัตถุได้แก่ ดินเถ้า ดินเผาไฟ เศษถ่าน กระดูกสัตว์ ข้าวสารดำ เศษภาชนะดินเผา ตะคันดินเผา แวดินเผา ลูกปัดแก้ว เป็นต้น โบราณวัตถุเหล่านี้มีลักษณะคล้ายคลึงกับโบราณวัตถุที่พบในแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีแหล่งอื่นๆ ที่สำคัญคือได้พบแนวฐานโบราณสถานซึ่งก่อด้วยอิฐขนาดใหญ่เรียงเป็นแนวเหลืออยู่เล็กน้อยในระดับความลึก ๒.๑๐ เมตร ในหลุมขุดค้นทางด้านทิศตะวันตกของบรรณาลัยหลังทิศเหนือ (๙) การเข้ามาใช้พื้นที่บริเวณนี้ในระยะแรกอาจใช้เป็นที่อยู่อาศัยและต่อมาจึงมีการสร้างศาสนสถานขึ้นในที่สุด แต่ไม่ปรากฏหลักฐานชัดเจนว่าเป็นศาสนสถานในศาสนาใด

การขุดค้นด้านหน้าปรางค์ศรีเทพ

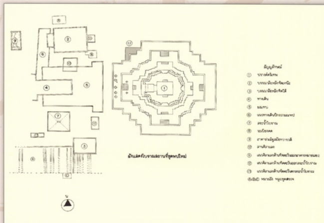
Excavation in front of Prang Si Thep

ผังซากอาคารด้านหน้าปรางค์ศรีเทพ

Plan of remains of building in front of Prang Si Thep

ในระยะต่อมาได้พบหลักฐานการก่อสร้างกลุ่มศาสนสถาน ประกอบด้วยอาคารประธานและอาคารบริวารอีกหลายหลัง จากการศึกษาชั้นดินทางโบราณคดีและระดับความลึกของฐานอาคารพบว่ามีการก่อสร้างต่อเติมปรับเปลี่ยนอาคารกลุ่มนี้หลายครั้งในห้วงเวลาหลายศตวรรษ ดังนี้

ก่อนที่จะมีการก่อสร้างปรางค์ศรีเทพนั้นพบว่าได้เคยมีการก่อสร้างอาคารประธานขนาดใหญ่ก่อฐานด้วยศิลาแลง (๑.๑) ปัจจุบันเหลือหลักฐานปรากฏให้เห็นในบริเวณมุมด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือของปรางค์ศรีเทพ ด้านหน้าอาคารประธานมีฐานอาคารศิลาแลงรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า (๕) ขนาดกว้าง ๑๒ เมตร ยาว ๑๔.๖๐ เมตร สระน้ำรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสกรุด้วยศิลาแลง (๗) ขนาดกว้างด้านละประมาณ ๖ เมตร ลึกประมาณ ๕ เมตร และร่องรอยของอาคารซึ่งยังไม่ทราบประโยชน์ใช้สอยอีกหลายแห่ง

ต่อมาได้มีการปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่โดยการรื้ออาคารประธานองค์เดิมเหลือไว้เพียงฐาน และได้สร้างอาคารประธานเป็นปราสาทแบบศิลปะเขมรขึ้นมาใหม่ คือปรางค์ศรีเทพ ตั้งทับลงไปบนฐานเดิม การก่อสร้างปรางค์ศรีเทพนี้สันนิษฐานว่าเกิดขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๗ ตามลักษณะสถาปัตยกรรมและการกำหนดอายุทับหลังของปรางค์ศรีเทพนั่นเอง นอกจากนั้นยังพบว่าได้มีการถมปรับพื้นที่โดยรอบปราสาทประธานและอาคารบริวารสูงขึ้นมาอีกราว ๕๐ เซนติเมตร และมีการปรับปรุงอาคารเดิม คือ อาคารด้านหน้าปราสาทประธาน (๕) โดยการก่อท้ายอาคารเป็นปีกยื่นออกมาทั้งซ้ายและขวาลงบนระดับดินที่ถมปรับแล้ว มีการต่อเติมทางเดินด้านหน้าอาคาร (๖) สูงขึ้นมาจากระดับเดิม และต่อเติมขอบสระ (๗) ขึ้นมาตามระดับดินที่ถมใหม่ รวมทั้งก่อสร้างอาคารเพิ่มเติมคือบรรณาลัยหลังทิศเหนือ (๒) และบรรณาลัยหลังทิศใต้ (๓) แต่บรรณาลัยหลังทิศใต้มีข้อจำกัดของพื้นที่ซึ่งมีสระน้ำตั้งอยู่ก่อนแล้วจึงทำให้อาคารมีขนาดเล็กกว่าและอยู่ในตำแหน่งที่ไม่สมดุลกัน โบราณวัตถุสำคัญที่พบในชั้นวัฒนธรรมนี้ ได้แก่ ประติมากรรมศิลารูปพระอิศวร ๔ กร สูงประมาณ ๑๒ เซนติเมตร มีรูปแบบศิลปะที่แสดงอิทธิพลศิลปะเขมรแบบบันทายศรี - คลัง กำหนดอายุได้ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ซึ่งสอดคล้องกับการกำหนดอายุของทับหลัง และลักษณะทางสถาปัตยกรรม ทั้งยังอาจเป็นหลักฐานหนึ่งที่บ่งชี้ว่าศาสนสถานรุ่นนี้สร้างขึ้นเนื่องในศาสนาฮินดูแบบไศวนิกาย

ประติมากรรมหินรูปมกร พบในหลุมขุดค้นด้านหน้าปรางค์ศรีเทพ
Stone Makara found from the excavation in front of Prang Si Thep

ประติมากรรมหินสลักรูปพระอิศวรขนาดเล็ก พบในหลุมขุดค้นด้านหน้าปรางค์ศรีเทพ
Stone Image of Shiva found from the excavation in front of Prang Si Thep

ในระยะสุดท้ายได้มีการปรับพื้นที่ครั้งใหญ่อีกครั้งหนึ่ง โดยการถมดินสูงขึ้นมาอีกราว ๓๐ เซนติเมตร จนกระทั่งกลบสระน้ำและฐานอาคารต่างๆ จนหมดสิ้น เหลือไว้เพียงบรรณาลัยทั้งสองหลังที่มีการก่อสร้างต่อเติมขึ้นมาใหม่บนฐานเดิม และมีการก่อสร้างทางเดินเชื่อมต่อจากซุ้มประตูทางเข้าทางด้านหน้าพาดทับมาบนอาคารด้านหน้าปราสาทเดิม (๕) ที่ถูกกลบทับไปแล้ว การปรับพื้นที่และก่อสร้างครั้งสุดท้ายนี้สันนิษฐานว่าอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ตามการกำหนดอายุของทวารบาลซึ่งเป็นโบราณวัตถุที่เกี่ยวข้องกับสถาปัตยกรรมรุ่นหลังสุดที่พบที่ปรางค์ศรีเทพ โดยในระยะนี้อาจจะมีการปรับเปลี่ยนศาสนสถานในศาสนาฮินดูให้เป็นศาสนสถานในศาสนาพุทธแบบมหายานตามปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในดินแดนที่รับอิทธิพลวัฒนธรรมเขมรในช่วงเวลานั้นก็เป็นได้

ศีรษะฤๅษีปูนปั้นขนาดเล็ก พบในหลุมขุดค้นด้านหน้าปรางค์ศรีเทพ
Head of Ruesi (hermit), stucco, found from the excavation in front of Prang Si Thep

ประติมากรรมปูนปั้นรูปนางอัปสรถือดอกบัว พบในหลุมขุดค้นด้านหน้าปรางค์ศรีเทพ
Apsara, stucco, found from the excavation in front of Prang Si Thep

โบราณสถานเขาคลังนอก ก่อนการขุดแต่ง
Khao Khlang Nok monument before excavating

ซากอาคารอิฐ บนเนินโบราณสถานเขาคลังนอก
A part of brick building on the mound of Khao Khlang Nok

โบราณสถานเขาคลังนอก

ตั้งอยู่ที่บ้านสระปรือ นอกเมืองห่างออกไปทางด้านทิศเหนือของเมืองในราว ๒ กิโลเมตร สภาพปัจจุบันเป็นโบราณสถานขนาดใหญ่กว้างประมาณ ๑๒๐ เมตร ยาว ๑๕๐ เมตร สูง ๗๐ เมตร ตรงกลางเนินมีหลุมลักลอบขุดเป็นโพรงลงไปทำให้เห็นการก่อเรียงอิฐอย่างชัดเจน ลักษณะทางสถาปัตยกรรมอาจจะเป็นเช่นเดียวกับโบราณสถานเขาคลังในที่ตั้งอยู่ภายในเมือง

ปรางค์ฤาษี

ตั้งอยู่ที่วัดป่าสระแก้ว ทางทิศเหนือของกำแพงเมืองนอก ห่างออกไปราว ๓ กิโลเมตร

ลักษณะทางสถาปัตยกรรมขององค์ปรางค์เป็นปราสาทแบบเขมร ก่ออิฐไม่สอปูน สันนิษฐานว่ามีอายุร่วมสมัยกับปรางค์ศรีเทพและปรางค์สองพี่น้อง องค์ปรางค์ส่วนบนถูกแก้ไขดัดแปลงไปมากแล้ว เนื่องจากบริเวณโดยรอบเคยถูกจับจองเป็นสำนักวิปัสนา

ปรางค์ฤาษี (ภาพถ่ายเก่าจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ)
Prang Ruesi - picture from the National Archives

เศียรพระโพธิสัตว์ จากเขาถมอรัตน์
เก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร
Bodhisattava heads from Thamorat mountain,
now housed at the National Museum in Bangkok

เขาถมอรัตน์
Thamorat mountain

เขาถมอรัตน์

เป็นเขาขนาดใหญ่ตั้งอยู่ตำบลโคกสะอาด อำเภอศรีเทพ ทางด้านทิศตะวันตกของเมืองศรีเทพ ห่างออกไปราว ๒๐ กิโลเมตร ภายในถ้ำบนเขาแห่งนี้มีภาพสลักนูนต่ำเป็นพระพุทธรูป และพระโพธิสัตว์ พระพุทธรูปองค์ใหญ่เป็นพระพุทธรูปประทับยืนยกพระหัตถ์ทั้งสองข้าง สูงราว ๒.๕๐ เมตร แต่พระหัตถ์และพระเศียรถูกสกัดออกไป สันนิษฐานว่าเป็นพระพุทธรูปยืนปางปฐมเทศนาประทับยืนบนฐานกลีบบัวขนาดใหญ่ กับมีพระพุทธรูปประทับยืนขนาดรองลงมา และพระพุทธรูปนั่งปางสมาธิถัดลึกเข้าไปภายในถ้ำ รวมทั้งหมด ๑๑ องค์ นอกจากภาพจำหลักรูปพระโพธิสัตว์และพระพุทธรูปแล้ว ยังมีภาพจำหลักเป็นรูปสถูปเจดีย์และธรรมจักรอยู่ด้วย ภาพจำหลักเหล่านี้สร้างขึ้นเนื่องในพุทธศาสนามหายานมีลักษณะของศิลปะทวารวดีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ เศียรของประติมากรรมเหล่านี้ถูกลักลอบตัดออกไป แต่ต่อมาได้ตามกลับมาได้และเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

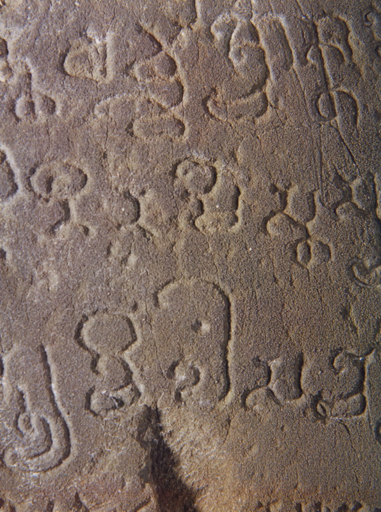

พระพุทธรูปประทับยืน
Relief carving of Buddha image at Khao Thamorat cave

ภาพสลักรูปพระโพธิสัตว์ และพระพุทธรูปนั่งปางสมาธิ เคียงข้างด้วยธรรมจักรและสถูปบนผนังถ้ำเขาถมอรัตน์
Relief carving of Bodhisattava image next to Buddha image with Dharmachakra and stupa on each side at Khao Thamorat cave

จารึกเมืองศรีเทพ

จารึก เป็นหลักฐานสำคัญที่บอกเล่าเรื่องราวให้คนปัจจุบันได้ทราบถึงสภาพความเป็นอยู่ ศิลปวัฒนธรรม ประเพณี ศาสนา ความรู้ทางด้านอักษรศาสตร์ ตลอดจนการติดต่อสัมพันธ์ระหว่างชุมชนในอดีต

ในเมืองศรีเทพและบริเวณใกล้เคียงเคยพบจารึกหลายชิ้น บางชิ้นมีอายุเก่าแก่ถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ซึ่งเป็นระยะแรกๆ ที่ผู้คนในดินแดนประเทศไทยเริ่มเรียนรู้วิธีการจดบันทึกเรื่องราว หรืออาจจะเรียกได้ว่าเป็นระยะแรกย่างเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ในประเทศไทย แต่เป็นที่น่าเสียดายว่าจารึกเหล่านั้นส่วนใหญ่อยู่ในสภาพชำรุดแตกหัก ข้อความที่อ่านได้จากจารึกจึงไม่สมบูรณ์และไม่เอื้อต่อการศึกษาทางด้านประวัติศาสตร์ความเป็นมา และวิถีชีวิตของผู้คนในเมืองโบราณแห่งนี้ อย่างไรก็ตามเนื้อความตลอดจนอักษรภาษาที่ใช้ในจารึกก็สามารถบ่งบอกถึงการติดต่อสัมพันธ์ระหว่างชุมชน ความเชื่อทางศาสนา และความก้าวหน้าทางอักษรศาสตร์ได้เป็นอย่างดี

จารึกเมืองศรีเทพ เท่าที่ปรากฏในปัจจุบันมี ๑๐ ชิ้น รูปแบบอักษรที่พบในจารึกแบ่งได้เป็น ๓ ประเภท คือ

๑. อักษรปัลลวะและหลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๔

๒. อักษรขอม พุทธศตวรรษที่ ๑๕ - ๑๖

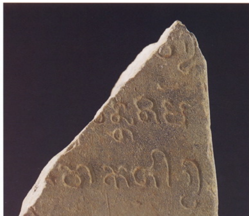
๓. อักษรจีน

อักษรปัลลวะ

เป็นรูปอักษรที่เก่าแก่ที่สุดที่ผู้คนในสมัยโบราณในดินแดนประเทศไทยรู้จักใช้ มีต้นกำเนิดมาจากอินเดียใต้ จารึกอักษรปัลลวะซึ่งพบที่เมืองศรีเทพ และบริเวณใกล้เคียงมีทั้งที่ใช้ภาษาบาลี ภาษาสันสกฤต และภาษามอญ

- จารึกอักษรปัลลวะที่ใช้ภาษาบาลี เป็นบันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับพุทธศาสนาแบบเถรวาท

- จารึกอักษรปัลลวะที่ใช้ภาษาสันสกฤต เป็นบันทึกเรื่องราวที่มีความเกี่ยวข้องกับศาสนาฮินดูและพุทธศาสนามหายาน

จารึกอักษรขอมโบราณ
Ancient Khmer script

อักษรหลังปัลลวะ

เป็นรูปอักษรที่คล้ายคลึงกับอักษรปัลลวะแต่ตัวอักษรบางตัวมีลักษณะแตกต่างกันออกไป นักวิชาการจึงจัดว่าเป็นอักษรหลังปัลลวะซึ่งถือว่าเป็นวิวัฒนาการอีกขั้นหนึ่งของอักษรปัลลวะ มีอายุในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๔ หรือช่วงกลางของสมัยทวารวดี

อักษรขอมโบราณ

เป็นรูปอักษรที่พัฒนามาจากอักษรปัลลวะและหลังปัลลวะ หลังจากที่อักษรปัลลวะได้พัฒนาโครงสร้างของอักษรเล็กน้อยกลายมาเป็นอักษรหลังปัลลวะในพุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๔ แล้ว การพัฒนาของตัวอักษรก็ได้ดำเนินต่อมาทีละเล็กละน้อย จนเริ่มปรากฏความแตกต่างอย่างชัดเจนในพุทธศตวรรษที่ ๑๕ - ๑๖ ซึ่งเป็นระยะเวลาที่อาณาจักรเขมรเจริญรุ่งเรืองมากและเริ่มส่งอิทธิพลทางวัฒนธรรมเข้าครอบงำบรรดาเมืองต่างๆ ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งแต่เดิมคุ้นเคยอยู่กับวัฒนธรรมทวารวดี ในช่วงเวลานี้จึงเป็นช่วงเวลาของการผสมผสานศิลปกรรมแบบทวารวดีเดิมเข้ากับศิลปกรรมแบบเขมร รูปแบบอักษรขอมซึ่งเกิดจากการดัดแปลงผสมผสานในช่วงเวลานี้จึงเป็นที่นิยมใช้กันทั่วไปในอาณาจักรเขมรโบราณและในดินแดนที่รับอารยธรรมเขมร ซึ่งเป็นที่นิยมและพัฒนาต่อมาจนมีลักษณะเป็นเอกลักษณ์ของตนเองเด่นชัดในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘

อักษรจีน

ชนชาติจีนติดต่อซื้อขายกับดินแดนต่างๆ รวมทั้งดินแดนที่เป็นประเทศไทยปัจจุบันมาตั้งแต่สมัยโบราณ เมืองศรีเทพเองนั้นก็พบหลักฐานประเภทเศษภาชนะดินเผาสมัยราชวงศ์ถัง ซึ่งแสดงให้เห็นว่าคงจะมีการติดต่อกับจีนมาตั้งแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๒ แล้ว การติดต่อสัมพันธ์กับจีนคงจะเพิ่มขึ้นอย่างมากในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๘ เพราะพบภาชนะและเศษภาชนะดินเผาเป็นจำนวนมากจากการขุดแต่งโบราณสถานหลายแห่งในเมืองนี้

สำหรับจารึกอักษรจีนที่พบที่เมืองศรีเทพนั้นพบเพียงชิ้นเดียว เป็นจารึกที่ปรากฏอยู่บนด้านหลังของพระพิมพ์ดินเผา ด้านหน้ามีจารึกอักษรหลังปัลลวะ ด้านหลังมีอักษรจีน ๓ ตัว ซึ่งนักวิชาการหลายท่านอ่านและแปลแตกต่างกัน จึงยังไม่สามารถระบุชัดว่ามีความหมายอย่างไร แต่อักษรหลังปัลลวะด้านหน้าได้รับการกำหนดอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๔ อักษรจีนด้านหลังจึงอาจจะเป็นอักษรจีนในสมัยเดียวกัน

จารึกที่พบในเมืองศรีเทพที่อ่านและแปลแล้วทั้ง ๑๐ หลัก มีรายละเอียดดังนี้

๑. จารึกเมืองศรีเทพ

๒. จารึกบ้านวังไผ่

๓. จารึกเยธมฺมาฯ เมืองศรีเทพ

๔. จารึกบนฐานประติมากรรม

๕. จารึกโบราณสถานหมายเลข ๐๙๙๖

๖. จารึกบนพระพิมพ์

๗. จารึกบนพระพิมพ์ดินเผาบ้านหนองสรวง

๘. จารึกบ้านหนองไม้สอ

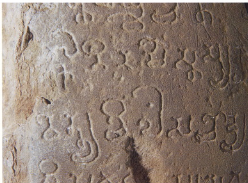
๙. จารึกปรางค์สองพี่น้อง ๒

๑๐. จารึกปรางค์สองพี่น้อง ๑

จารึกเมืองศรีเทพ อักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต
Inscription from Si Thep town, Sanskrit language with Pallava alphabet

๑. จารึกเมืองศรีเทพ

อักษร	ปัลลวะ
ภาษา	สันสกฤต
กำหนดอายุ	พุทธศตวรรษที่ ๑๒
วัตถุจารึก	หัวเสากลมคล้ายดอกบัวตูมทำจากหินทรายเนื้อละเอียดสีเทา

คำแปล

- - - ทรัพย์และธรรมเหล่าใดอันท่านกล่าวแล้ว - - - -

- - - ธิดาของฤษีนั้นไม่กระทำ - - - -

- - - เขาเป็นผู้รู้ความรุ่งเรืองทั้งสิ้น

- - - อันใดของผู้มี - - - อันตนปกครองไว้แล้ว - - - -

- - - อันผู้เป็นใหญ่กว่าพระเจ้าแผ่นดินผู้มีประโยชน์ กระทำอยู่ บุญ (ความดี)

- - - ผู้เป็นใหญ่ปาลวะทั้งสอง เป็นผู้ประกอบด้วยคำสัตย์และความกรุณา

จารึกบ้านวังไผ่
Inscription from Ban Wang Pai village, Sanskrit language with Pallava alphabet

๒. จารึกบ้านวังไผ่

อักษร	ปัลลวะ
ภาษา	สันสกฤต
กำหนดอายุ	พุทธศตวรรษที่ ๑๒
วัตถุจารึก	เสาเหลี่ยมทำจากหินบะซอลต์

คำแปล

ในปีรัชสมัยแห่งศักราช---อันเป็นวันขึ้น ๘ ค่ำ พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใดผู้เป็นพระราชนัดดาของพระเจ้าจักรพรรดิ์ผู้เป็นพระราชโอรสของ พระเจ้าปฤถิวีนทรวรมันผู้เป็นใหญ่เสมอกับพระเจ้าศรีภววรมัน พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้นเป็นผู้มีคุณธรรมแผ่ไปในทุกทิศ ผู้มีปัญญาอันฝึกอบรมมาดีแล้ว ผู้มีความยินดี---ผู้มีเกียรติยศแผ่ไปในทุกทิศ ผู้มีอำนาจอันเป็นที่เกรงกลัวของศัตรูเมืองใกล้เคียงทั้งหลายได้สร้างศิลาจารึกไว้ ในโอกาสที่ขึ้นครองราชของพระองค์

๓. จารึกเยธมฺมาฯ เมืองศรีเทพ

อักษร ปัลลวะ
ภาษา บาลี
กำหนดอายุ พุทธศตวรรษที่ ๑๒
วัตถุจารึก แผ่นศิลาชำรุดแตกหัก

คำแปล

พระมหาสมณเจ้าทรงมีพระวาทะอย่างนี้ คือ
ตรัสธรรมที่มีเหตุเป็นแดนเกิด
อนึ่ง ตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้น
ตรัสความดับของธรรมเหล่านั้น
และตรัสอุบายเป็นเหตุดับ (ของธรรมเหล่านั้น)

หมายเหตุ

จารึกเยธมฺมาฯ หลักนี้ พระปลัดโปรด สุมโน วัดเสาธงทอง ตำบลท่าหิน อำเภอเมือง จังหวัดลพบุรี ได้รับถวายจากราษฎรผู้หนึ่งที่จังหวัดเพชรบูรณ์ แผ่นจารึกชำรุดแตกหักออกเป็นหลายชิ้น เจ้าหน้าที่กองหอสมุดแห่งชาติ ได้ทำการสำรวจ และทำสำเนาจารึกไว้ เมื่อวันที่ ๒๖ มีนาคม ๒๕๒๓

๔. จารึกบนฐานประติมากรรม

อักษร ปัลลวะ
ภาษา บาลี
กำหนดอายุ พุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๓
วัตถุจารึก ฐานประติมากรรมเป็นแผ่นหินกลมมีรูตรงกลาง

คำแปล

ด้านที่ ๑ "ของจงเป็นไป เพื่ออันกระทำที่สุด แห่งกองทุกข์นี้..."
ด้านที่ ๒ "...เอง ธรรมที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น ย้อนไป ย้อนกลับ..."

จารึกโบราณสถานหมายเลข ๐๙๙๖
Inscription from monument No. 0996,
Bali language with Pallava alphabet

๕. จารึกโบราณสถานหมายเลข ๐๙๙๖

อักษร	ปัลลวะ
ภาษา	บาลี
กำหนดอายุ	พุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๔
วัตถุจารึก	ฐานประติมากรรมเป็นแผ่นหินกลมมีรูตรงกลาง

คำแปล

บรรทัดที่ ๑ ดับเวทนา เพราะดับเวทนา ตัณหาก็ดับ
บรรทัดที่ ๒ ปัจจัย ชรา มรณะ โสก รำพัน ทุกข์ เสียใจ

๖. จารึกบนพระพิมพ์

อักษร หลังปัลลวะ
ภาษา สันสกฤต , จีน
กำหนดอายุ พุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๔
วัตถุจารึก พระพิมพ์ดินเผาด้านหน้าจารึกอักษรหลังปัลลวะ ด้านหลังจารึกอักษรจีน

คำแปล

โลก..สันตติวงศ์

จารึกบนพระพิมพ์ดินเผา พบที่บ้านหนองสรวง นอกเมืองศรีเทพ
Inscription on teracotta Buddha amulet found at Ban Nong Suang village, outside Si Thep town, Post - Pallava language with Sanskrit alphabet

๗. จารึกบนพระพิมพ์ดินเผาบ้านหนองสรวง

อักษร	หลังปัลลวะ
ภาษา	สันสกฤต
กำหนดอายุ	ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๔ - ๑๕
วัตถุจารึก	พระพิมพ์ดินเผา จารึกค่อนข้างลบเลือน จึงอ่านจับใจความไม่ได้ชัด ลักษณะเป็นภาษาสันสกฤตที่ใช้ในภาษามอญ

คำแปล

เป็นการถวาย อุทิศส่วนกุศล

จารึกบ้านหนองไม้สอ
Stone Inscription from Ban Nong Mai So village,
Khmer language with Khmer alphabet

๘. จารึกบ้านหนองไม้สอ

อักษร	ขอมสมัยเมืองพระนคร
ภาษา	ขอม
กำหนดอายุ	ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๕ - ๑๖
วัตถุจารึก	ศิลา

คำแปล

จารึกกล่าวถึงนามของ เสตญ และบริวารหญิง (ไต) ๓ คน

๙. จารึกปรางค์สองพี่น้อง ๒

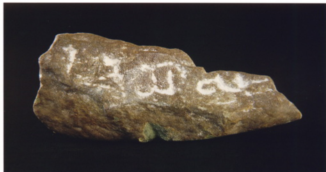
อักษร ขอม
ภาษา สันสกฤต
กำหนดอายุ ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๕ - ๑๖
วัตถุจารึก แผ่นศิลา

คำแปล

ไม่สามารถอ่านทราบความได้เนื่องจากจารึกมีสภาพชำรุด

จารึกปรางค์สองพี่น้อง ๑
Stone Inscription found at Prang Song Phi Nong (No. 1)
Sanskrit language with Khmer alphabet

๑๐. จารึกปรางค์สองพี่น้อง ๑

อักษร	ขอม
ภาษา	สันสกฤต
กำหนดอายุ	ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๕ - ๑๗
วัตถุจารึก	แผ่นศิลา

คำแปล

เป็นบทโศลกอ่านได้เพียงพยางค์เดียวจึงไม่สามารถแปลความหมายได้

ตารางแสดงรายละเอียดจารึกศรีเทพและบริเวณใกล้เคียง

ชื่อจารึก	อักษร	ภาษา	กำหนดอายุ	วัตถุ	เนื้อความที่จารึก
๑. จารึกเมืองศรีเทพ	ปัลลวะ	สันสกฤต	พุทธศตวรรษที่ ๑๒	หินทราย	กล่าวถึงธิดาของฤๅษี เนื้อความไม่ชัด
๒. จารึกบ้านวังไผ่	ปัลลวะ	สันสกฤต	พุทธศตวรรษที่ ๑๒	หินบะซอลต์	ประกาศการขึ้นครองราช ของพระเจ้าแผ่นดินองค์หนึ่ง
๓. จารึกเยธมมา ฯ เมืองศรีเทพ	ปัลลวะ	บาลี	พุทธศตวรรษที่ ๑๒	หิน	คาถาในพุทธศาสนา
๔. จารึกบนฐานประติมากรรม	ปัลลวะ	บาลี	พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๓	หิน	คาถาในพุทธศาสนาหินยาน
๕. จารึกโบราณสถานหมายเลข ๐๙๙๖	ปัลลวะ	บาลี	พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔	หิน	บทสวดธัมมจักกัปปวัตนสูตร คัมภีร์ทางพุทธศาสนา
๖. จารึกบนพระพิมพ์	หลังปัลลวะ, จีน	สันสกฤต	พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔	ดินเผา	เนื้อความไม่ชัดเจน
๗. จารึกบนพระพิมพ์ดินเผาบ้านหนองสรวง	หลังปัลลวะ	สันสกฤต	พุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕	ดินเผา	เป็นการถวายบุญ
๘. จารึกบ้านหนองไม้สอ	ขอม	ขอม	พุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖	หิน	กล่าวถึงนามของ เสตญ และบริวารหญิง ๓ คน
๙. จารึกปรางค์สองพี่น้อง ๒	ขอม	สันสกฤต	พุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖	หิน	จารึกมีสภาพชำรุดมาก ไม่สามารถแปลความหมายได้
๑๐. จารึกปรางค์สองพี่น้อง ๑	ขอม	สันสกฤต	พุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๗	หิน	บทโศลกอ่านได้พยางค์เดียว จึงไม่สามารถอ่านทราบความได้

โบราณวัตถุสำคัญ

โบราณวัตถุในศาสนาฮินดู

เทวรูปศิลา

เทวรูปเป็นประติมากรรมที่สร้างขึ้นเนื่องในศาสนาฮินดู โดยผู้สร้างมีเจตนาในการใช้เป็นรูปเคารพแทนองค์เทพที่ตนนับถือ เพื่อใช้ในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา รูปลักษณะของเทวรูปถอดออกมาจากคัมภีร์ทางศาสนาในนิกายที่ผู้สร้างศรัทธา ดังนั้นเทวรูปจึงบ่งบอกถึงลัทธิความเชื่อที่เจริญอยู่ในเวลานั้นได้เป็นอย่างดี

เมืองศรีเทพเป็นเมืองที่ศาสนาพุทธและศาสนาฮินดูผลัดกันรุ่งเรืองหรืออาจจะรุ่งเรืองมาควบคู่กัน ดังนั้น ประติมากรรมรูปเคารพต่างๆ ที่เกี่ยวเนื่องในสองศาสนานี้จึงน่าจะมีอยู่เป็นอันมาก จากคำบอกเล่าของชาวบ้านในท้องถิ่นที่เคยเห็นเมืองศรีเทพเมื่อราว ๕๐ ปีที่แล้วเล่าว่า เคยพบเทวรูปสลักจากศิลาประทับนั่งบ้าง ยืนบ้าง พิงอยู่ตามใต้ต้นไม้ มีมากมายจนกระทั่งสามารถนำมาตั้งเรียงกันในหนองน้ำเป็นขอบบ่อชั่วคราวเพื่อวิดน้ำจับปลาได้ แต่เป็นที่น่าเสียดายว่าเทวรูปเหล่านั้นได้ถูกเคลื่อนย้ายหายสาบสูญไปโดยฝีมือชาวต่างชาติและพ่อค้าโบราณวัตถุจากกรุงเทพฯ ซึ่งเข้ามากว้านซื้ออย่างหนัก ในช่วงระหว่าง พ.ศ. ๒๕๑๔ - ๒๕๑๕ ในปัจจุบันมีเทวรูปที่เหลืออยู่ในความครอบครองของกรมศิลปากรเพียงไม่กี่องค์ และอีกหลายองค์ทราบว่าอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ในต่างประเทศ

ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร มีเทวรูปศิลาจากเมืองศรีเทพจัดแสดงอยู่เป็นจำนวน ๗ องค์ ดังจะกล่าวถึงในลำดับต่อไป

พระวิษณุ (พระนารายณ์)
Vishnu image, stone, housed at the Bangkok National Museum

๑. พระวิษณุ ประทับยืนเอียงกายแบบตริภังค์ มี ๔ กร สวมหมวกทรงกระบอก ทรงผ้าสมพตคือผ้าโจงกระเบนสั้นสลักอย่างคร่าวๆ ไม่มีริ้ว กรทั้ง ๔ ของเทวรูปหักหายไป จึงไม่สามารถทราบได้ว่าถือวัตถุใดในมือซึ่งเป็นสัญลักษณ์ขององค์เทพ แต่อย่างไรก็ตามจากหมวกทรงกระบอกหรือกีรฏมงกุฎที่สวมอยู่ ประกอบกับการเปรียบเทียบรูปลักษณะของประติมากรรมกับภาพพระวิษณุบนแผ่นทองดุนที่พบที่เมืองศรีเทพ ซึ่งปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์นอร์ตัน ไซมอน สหรัฐอเมริกา ซึ่งในแผ่นทองดุนเป็นภาพเทวรูป ๔ กรสวมหมวกทรงกระบอก นุ่งผ้าสมพต ในมือถือจักร สังข์ คทา และดอกบัว อันเป็นสัญลักษณ์ของพระวิษณุ รวมทั้งการจัดวางท่ายืนแบบเอียงกายในลักษณะเดียวกันจึงอาจกล่าวได้ว่า เทวรูปองค์นี้คือพระวิษณุ

กำหนดอายุ พุทธศตวรรษที่ ๑๑ – ๑๒

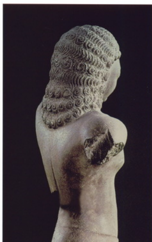
พระวิษณุ (พระนารายณ์)
Vishnu image, stone, housed at the Bangkok National Museum

๒. พระวิษณุ ประทับยืนเอียงกายแบบตริภังค์ มี ๔ กร กรทั้ง ๔ หักหายไป สวมหมวกทรงกระบอก เทวรูปองค์นี้ชำรุดมาก แต่จากลักษณะของเทวรูปใกล้เคียงกับเทวรูปหมายเลข ๑ จึงสันนิษฐานว่าคือพระวิษณุ

กำหนดอายุ พุทธศตวรรษที่ ๑๑ – ๑๒

พระกฤษณะโควรรธนะ
Image of Krisana - Govardhana, housed at the Bangkok National Museum

๓. เทวรูปพระกฤษณะโควรรธนะ เป็นเทวรูปประทับยืนเอียงกายแบบตริภังค์ มี ๒ กร กรทั้ง ๒ หักหายไป แต่จากลักษณะไหล่ซ้ายที่ยกสูงขึ้นเกือบชิดศีรษะ แสดงว่ากรข้างซ้ายจะต้องยกสูงขึ้นด้วย ซึ่งลักษณะนี้เทียบได้กับประติมากรรมรูปพระกฤษณะโควรรธนะ ศิลปะเขมรแบบพนมดา พบที่วัดเกาะประเทศกัมพูชา ซึ่งมีจารึกยืนยันเรียกว่า "กฤษณะโควรรธนสวามิน" นอกจากนั้นลักษณะการนุ่งผ้าสั้นและไม่มีเครื่องประดับตกแต่งร่างกายท่อนบนก็ยังคงเป็นไปในทำนองเดียวกัน ซึ่งสันนิษฐานได้ว่าเทวรูปองค์นี้คือ พระกฤษณะโควรรธนะ

กำหนดอายุ ต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๒

พระกฤษณะโควรรธนะ
Image of Krisana - Govardhana, housed at the Bangkok National Museum

๔. เทวรูปพระกฤษณะโควรรธนะ เป็นเทวรูปประทับยืนเอียงกายแบบตริภังค์ สวมหมวกทรงกระบอกแปดเหลี่ยม นุ่งผ้าสมพต มี ๒ กร กรทั้งสองหักหายไป ไหล่ซ้ายยกขึ้นเหมือนกับเทวรูป หมายเลข ๓ เทวรูปองค์นี้มีลักษณะท่าทางการยืนและไหล่ซ้ายที่ยกขึ้นเหมือนกับพระกฤษณะโควรรธนะจากวัดเกาะ ประเทศกัมพูชา ดังกล่าวแล้ว แต่จากลักษณะท่าทางที่ยืนและหมวกที่สวมเป็นหมวกทรงกระบอกเช่นเดียวกับเทวรูปพระวิษณุหมายเลข ๑, ๒ ที่พบในกลุ่มเดียวกัน ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล จึงสันนิษฐานว่าเป็นเทวรูปพระวิษณุในขณะที่นักวิชาการบางท่านเช่น ดร.พิริยะ ไกรฤกษ์มีความเห็นว่าน่าจะเป็นเทวรูปพระกฤษณะโควรรธนะ ส่วนหมวกทรงกระบอกที่สวมอยู่ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของพระวิษณุนั้นอธิบายได้ว่าเป็นการแสดงให้เห็นว่า พระกฤษณะโควรรธนะเป็นอวตารปางหนึ่งของพระวิษณุ

กำหนดอายุ พุทธศตวรรษที่ ๑๒

เทวรูปพระอาทิตย์ (พระสุริยเทพ)
Image of Suriya (God of the sun), housed at the Bangkok National Museum

๕. เทวรูปพระอาทิตย์ ลักษณะเป็นประติมากรรมรูปบุรุษมีหนวดเครา สวมตุ้มหู ประทับยืนตรง สวมเสื้อคลุมยาวเหนือเข่าแนบเนื้อเห็นสรีระชัดเจน งอศอกยกแขนขึ้นระดับอกแต่กรทั้งสองหักหายไป สวมหมวกทรงกระบอกแปดเหลี่ยม ด้านหน้าหมวกมีเครื่องประดับเพชรพลอยรูปไข่อยู่ตรงกลาง มีรัศมีขดเป็นวงแฉกอยู่รอบๆ คล้ายดอกไม้ ด้านหลังพระเศียรมีแผ่นรัศมีหรือประภามณฑลรูปกลม ที่พระศอมีกรองศอประดับ ลวดลายในกรองศอเป็นลายเพชรพลอยสี่เหลี่ยมอยู่ตรงกลาง มีลายวงขดแผ่กระจายออกจากรูปเหลี่ยม ต่อจากลายวงขดมีลายเส้นตรงสามเส้น คั่นลายเกลียวเชือก พระกรที่หักหายไปนั้นคงจะถือดอกบัวระดับพระอุระ (อก) จากรูปลักษณะทั้งหมดที่กล่าวมานี้เทียบได้กับเทวรูปพระอาทิตย์หรือสุริยเทพที่พนมบาเถ ศิลปะเขมรแบบไพรกเมง (อายุราว พ.ศ. ๑๑๘๕ – ๑๒๕๐)

กำหนดอายุ พุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๓

เทวรูปพระอาทิตย์
(พระสุริยเทพ)
Image of Suriya
(God of the sun),
housed at the Bangkok
National Museum

๖. **เทวรูปพระอาทิตย์** เป็นเทวรูปประทับยืนตรง สวมหมวกทรงกระบอก ซึ่งด้านหน้านูนออกมาเล็กน้อย มีลวดลายประดับอยู่สามด้าน สวมตุ้มหู มีแผ่นประภามณฑลอยู่ด้านหลัง เทวรูปองค์นี้อยู่ในสภาพที่ชำรุดมาก แต่จากลักษณะทั่วไปใกล้เคียงกับเทวรูปหมายเลข ๕ จึงน่าจะเป็นเทวรูปพระอาทิตย์หรือสุริยเทพเช่นเดียวกัน

กำหนดอายุ พุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๓

เทวรูปพระอาทิตย์ (พระสุริยเทพ)
Image of Suriya (God of the sun),
housed at the Bangkok National Museum

เทวรูปพระอาทิตย์ (สุริยเทพ)
ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑ์ นอร์ตัน ไซมอน รัฐแคลิฟอร์เนีย สหรัฐอเมริกา
Image of Suriya, displayed at the Norton Simon Museum, California, U.S.A.

๗. เทวรูปพระอาทิตย์ เป็นประติมากรรมรูปชายมีหนวดเครา ใบหน้าอวบอ้วน ประทับยืนตรง สวมเสื้อคลุมยาวแนบเนื้อ สวมหมวกทรงกระบอกตรง มีลวดลายประดับอยู่ ๓ ด้าน สวมตุ้มหู มีแผ่นประภามณฑลอยู่ด้านหลัง สวมกรองศอเป็นลายดอกไม้อยู่ตรงกลาง สองข้างเป็นลายก้านขด บริเวณอุทรมีลายนูนโค้งลงมาเบื้องล่าง ส่วนปลายทั้งสองข้างชำรุดหายไป ลายเส้นนูนนี้แต่เดิมคงจะเป็นส่วนของก้านบัว ซึ่งพระกรทั้งสองข้างคล้ายเส้นเชือกที่หักหายไปนั้นคงจะถือดอกบัวอยู่ในระดับอก เทวรูปองค์นี้พบจากการขุดแต่งบริเวณทางเดินรูปกากบาท ทางเข้าด้านหน้าโบราณสถานปรางค์สองพี่น้อง เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๓๕

กำหนดอายุ พุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๓

นอกจากนี้ยังมีเทวรูปศิลาจากเมืองศรีเทพบางองค์ไปปรากฏอยู่ในพิพิธภัณฑ์ต่างประเทศด้วยได้แก่ เทวรูปพระอาทิตย์ ซึ่งมีลักษณะใกล้เคียงกับองค์ที่เก็บรักษาไว้ในประเทศไทย

พระนารายณ์
Bronze image of Vishnu (Narai)

พระลักษมี
Bronze image of Lakshmi

เทวรูปสำริด

จากการขุดแต่งโบราณสถานเขาคลังในปี พ.ศ. ๒๕๓๔ พบเทวรูปสำริดขนาดเล็ก ๒ องค์ เป็นเทวรูปพระนารายณ์และพระลักษมี

แผ่นทองดุนรูปพระนารายณ์
Gold plaque with Vishnu (Narai)

เทวรูปดุนทอง

พบภาพแผ่นทองดุนรูปพระนารายณ์ ๔ กร ยืนเอียงกายแบบตริภังค์ สวมหมวกทรงกระบอก นุ่งผ้าสมพต มือถือจักร สังข์ คทา และดอกบัว กำหนดอายุได้ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๒ ทราบว่าปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์นอร์ตันไซมอน ประเทศสหรัฐอเมริกา

ศิวลึงค์
Shiva Lingam, stone

ศิวลึงค์

ศิวลึงค์ หมายถึง สัญลักษณ์หรือเครื่องหมายขององค์กำเนิดของเพศชาย และมีความหมายเฉพาะในศาสนาฮินดูลัทธิไศวนิกาย หมายถึงองค์พระศิวะ

โดยปกตินั้นศิวลึงค์ประดิษฐานตรงศูนย์กลางของเทวาลัยในศาสนาฮินดูลัทธิไศวนิกาย โดยมีรูปทรงเป็นรูปทรงกระบอกและมียอดกลมมน

การขุดแต่งโบราณสถานในเมืองศรีเทพ ได้ค้นพบศิวลึงค์หลายองค์ซึ่งมีขนาดหลากหลาย แต่ละองค์ประกอบด้วยส่วนสำคัญสามส่วนซ้อนกัน ซึ่งส่วนสำคัญสามส่วนนี้หมายถึงเทพเจ้าที่สำคัญสามองค์ซึ่งรวมเรียกว่าตรีมูรติ

ตรีมูรตินี้ประกอบด้วยส่วนล่างสุดซึ่งเป็นรูปสี่เหลี่ยมจตุรัส เรียกว่า พรหมภาค หมายถึงพระพรหมคือผู้สร้าง ส่วนที่สองซึ่งเป็นส่วนกลางเป็นรูปแปดเหลี่ยมเรียกว่า วิษณุภาค หมายถึงพระวิษณุคือผู้รักษา และส่วนที่สามซึ่งเป็นส่วนยอดรูปทรงกระบอกเรียกว่า รุทรภาค หรือบูชาภาค หมายถึงพระรุทรหรือพระศิวะคือผู้ทำลาย

ศิวลึงค์ที่ค้นพบบางองค์ที่มีลักษณะสมบูรณ์ สัดส่วนทั้งสามจะมีความสูงเท่ากัน เป็นลักษณะของศิวลึงค์ในสมัยเมืองพระนคร ศิวลึงค์ส่วนใหญ่พบที่โบราณสถานปรางค์สองพี่น้องและปรางค์ศรีเทพ จึงอาจกำหนดอายุตามอายุของโบราณสถานได้ว่าคงจะมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗

ฐานโยนิ
Yoni base

ฐานโยนิ

หมายถึง สัญลักษณ์ของพระอุมา เกี่ยวพันกับศิวลึงค์ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของพระศิวะ โยนิใช้เป็นแท่นฐานสำหรับวางตั้งศิวลึงค์ ในการประดิษฐานศิวลึงค์มักวางให้ส่วนที่เป็นพรหมภาคและวิษณุภาคอยู่ภายในฐานโยนิ โดยให้ส่วนที่เป็นรุทรภาคโผล่ขึ้นมาเหนือฐาน ระหว่างประกอบพิธีกรรมทางศาสนานักบวชคือฤาษีหรือพราหมณ์จะรดน้ำลงบนศิวลึงค์ น้ำที่รินรดผ่านศิวลึงค์ลงมาซึ่งถือเป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์จะไหลผ่านลงมาบนฐานโยนิแล้วไหลรินลงสู่รางโสมสูตรออกไปภายนอกปราสาทที่ประกอบพิธีกรรม เพื่อให้ประชาชนได้นำน้ำศักดิ์สิทธิ์ไปใช้เพื่อเป็นสิริมงคล ฐานโยนิที่พบที่เมืองศรีเทพนี้มีรูปร่างหลากหลาย มีทั้งที่ทำเป็นรูปสี่เหลี่ยมมุมตัดและมุมมน มีทั้งสี่เหลี่ยมผืนผ้าและสี่เหลี่ยมจตุรัสรวมทั้งรูปกลม ตรงกลางเจาะช่องสี่เหลี่ยมหรือช่องกลมสำหรับเป็นที่เสียบศิวลึงค์ และมีรางน้ำโดยรอบเพื่อรองรับน้ำที่รินรดศิวลึงค์ให้ไหลไปออกส่วนที่ทำเป็นจงอยยื่นออกไปทางด้านหน้าเพื่อเทน้ำลงสู่รางโสมสูตร

อายุสมัยของฐานโยนิก็คงจะทำขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ เช่นเดียวกับศิวลึงค์

ทวารบาล
Dvarapala (door guardian)

ทวารบาล

ทวารบาลคือผู้เฝ้ารักษาทางเข้าของศาสนสถานซึ่งสร้างเป็นประติมากรรมลอยตัว เจตนาในการสร้างรูปทวารบาลก็เพื่อต้องการให้รูปดังกล่าวเป็นผู้เฝ้าศาสนสถานมิให้สิ่งชั่วร้ายทั้งหลายผ่านเข้ามาสู่ศาสนสถานซึ่งเป็นสถานที่อันศักดิ์สิทธิ์ โดยทั่วไปนั้นทวารบาลมักสลักไว้บริเวณทางเข้าสำคัญของศาสนสถานเท่านั้น ในศิลปะเขมรมักสลักรูปเทวดาทางด้านขวาและรูปอสูรทางด้านซ้าย ทวารบาลนั้นมีทั้งสลักเป็นรูปยืนตรง และรูปนั่ง รูปที่พบที่เมืองศรีเทพเป็นทวารบาลรูปยืนตรง มีที่สมบูรณ์เพียงสององค์ ทวารบาลศิลาองค์หนึ่งถูกนำไปเก็บไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร นานมาแล้ว อีกองค์หนึ่งเพิ่งจะขุดค้นพบที่บริเวณด้านหน้าโคปุระหรือทางเข้าปรางค์ศรีเทพเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๓๕ แต่องค์ที่พบภายหลังนี้ไม่มีเศียรคงจะหักหายไป ส่วนทวารบาลองค์ที่อยู่ในพิพิธภัณฑ์ไม่ทราบตำแหน่งที่พบแน่ชัด แต่จากลักษณะการแต่งกายและขนาดที่ใกล้เคียงกันจึงอาจเป็นไปได้ว่าทวารบาลทั้งสององค์นี้ คงจะอยู่คู่กันเพื่อเฝ้าประตูทางเข้าด้านหน้าปรางค์ศรีเทพ ลักษณะการแต่งกายของทวารบาลทั้งสองอาจกำหนดอายุได้ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ - ๑๘ สอดคล้องกับอายุของโบราณสถานปรางค์ศรีเทพ

โคนนทิ
The bull Nandin, Shiva's vehicle

โคนนทิ

เป็นพาหนะของพระอิศวรหรือพระศิวะ บางครั้งอาจจะหมายถึงองค์พระศิวะในรูปของโค

นามโคนนทิ มีความหมายว่า โชคดี หรือมีความสุข สาเหตุที่เลือกโคนนทิเป็นพาหนะของพระศิวะนั้น คงเนื่องมาจากสัตว์ดังกล่าวมีพลกำลังเข้มแข็ง และมีลักษณะอันอุดมสมบูรณ์

ประติมากรรมรูปโคนนทิโดยทั่วไปมักสร้างเป็นรูปโคหมอบ และประดิษฐานเพื่อเฝ้าเทวาลัยของพระศิวะ

โคนนทิที่พบที่เมืองศรีเทพ มีลักษณะเป็นโคหมอบ

ทับหลังรูปอุมามเหศวร จากปรางค์สองพี่น้อง
Lintel of Umamahesvara from Prang Song Phi Nong monument

ทับหลัง

ทับหลังเป็นส่วนประกอบของสถาปัตยกรรมที่ตั้งอยู่เหนือกรอบประตูโดยเฉพาะในสถาปัตยกรรมขอมประเภทปราสาทหรือที่นิยมเรียกกันว่าปรางค์ ทับหลังมีอยู่ ๒ ประเภท คือ ทับหลังจริงและทับหลังประดับ ทับหลังจริงมีหน้าที่รับและถ่ายน้ำหนักของส่วนบนของอาคารให้น้ำหนักเฉลี่ยและถ่ายลงบนกรอบด้านข้างของประตู ส่วนทับหลังประดับหมายถึงแท่นหินรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่วางเกี่ยวอยู่บนส่วนหนึ่งของทับหลังจริง เมื่อดูจากด้านหน้าจะมองเห็นเสมือนว่าแผ่นทับหลังนี้วางอยู่บนหัวเสาประดับกรอบประตู ผิวด้านหน้าของทับหลังประดับนี้จะแกะสลักลวดลายต่างๆ ลงไปเพื่อให้เกิดความงามประดับสถาปัตยกรรม โดยลวดลายที่สลักนั้นมักจะเกี่ยวข้องกับเรื่องราวในศาสนาที่เป็นเจ้าของสถาปัตยกรรมนั้น ส่วนใหญ่หินที่ใช้ในการแกะสลักทำทับหลังนั้นจะเป็นหินทราย เพราะมีเนื้ออ่อนสามารถใช้เครื่องมือขนาดเล็ก และแหลมคมแกะสลักเป็นลวดลายได้อย่างประณีตและวิจิตรบรรจง

ทับหลังที่เมืองศรีเทพที่พบส่วนใหญ่นั้นจะมีสภาพไม่สมบูรณ์ ที่พบสมบูรณ์และเป็นชิ้นเอกมีอยู่ชิ้นเดียวคือ ทับหลังที่พบบริเวณปรางค์สองพี่น้อง เดิมนำไปเก็บไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์ จังหวัดลพบุรี แต่ปัจจุบันนำกลับมาติดตั้งไว้ที่ปรางค์องค์เล็ก

ทับหลัง
ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ
รามคำแหง จังหวัดสุโขทัย
Lintel, displayed at the Ramkhamheng National Museum, Sukhothai Province

ทับหลังจากเมืองศรีเทพ ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
Lintel from Si Thep town, displayed at the Chao Sam Phraya National Museum, Phra Nakhon Si Ayuddhaya Province

ทับหลังชิ้นนี้แกะสลักภาพอุมามเหศวรเหนือโคนนทิ โดยทำเป็นรูปพระอิศวรถือตรีศูลในกรขวา กรซ้ายอุ้มพระอุมาไว้บนพระเพลา ประทับนั่งมาบนหลังโคนนทิ อยู่เหนือหน้ากาลที่คายนาค ๕ เศียร ๒ ตัว ลำตัวนาควกขึ้นไปเป็นท่อนพวงมาลัย มีลายใบไม้ม้วนและลายใบไม้สามเหลี่ยมประดับ จากลักษณะของตัวนาคที่สวมกะบังหน้าแบบศิลปะนครวัด ประกอบกับผ้าทรงของพระอุมาที่ชักชายผ้าออกมาทางด้านข้าง จึงได้มีการกำหนดอายุให้ทับหลังชิ้นนี้มีอายุราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ซึ่งก็ได้ใช้อายุของทับหลังชิ้นนี้ในการกำหนดอายุโบราณสถานปรางค์สองพี่น้องด้วย

ทับหลังอีกชิ้นหนึ่งระบุว่าได้มาจากเมืองศรีเทพ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติรามคำแหง จังหวัดสุโขทัย มีลักษณะไม่สมบูรณ์ แต่ก็อาจจะกำหนดอายุได้ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ – ๑๗

ทับหลังจากเมืองศรีเทพอีกชิ้นหนึ่งถูกตัดออกเป็น ๓ ท่อน ท่อนหนึ่งเป็นท่อนเล็กอยู่ที่อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ อีก ๒ ท่อนใหญ่อยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เมื่อเจ้าหน้าที่ได้ถอดพิมพ์ทับหลังทั้ง ๓ ชิ้น และทดลองมาต่อกันแล้ว ปรากฏว่าลวดลายต่อกันได้พอดี และเมื่อวัดขนาดไปเทียบกับตำแหน่งทับหลังที่โบราณสถานปรางค์ศรีเทพก็มีขนาดเท่ากัน จึงสันนิษฐานว่าทับหลังชิ้นนี้เดิมคงเป็นทับหลังของปรางค์ศรีเทพ

เศียรพระพุทธรูป จากโบราณสถานเขาคลังใน
Heads of Buddha image found at Khao Khlang Nai monument

โบราณวัตถุในศาสนาพุทธ

พระพุทธรูป

จากการขุดแต่งโบราณสถานเขาคลังใน และโบราณสถานขนาดเล็กหลายแห่งภายในเมืองศรีเทพ ได้พบพระพุทธรูปปูนปั้น พระพุทธรูปดินเผา พระพุทธรูปหิน พระพุทธรูปสำริด และพระพิมพ์ดินเผาจำนวนมาก ที่เป็นพระพุทธรูปปูนปั้นส่วนใหญ่จะชำรุดเหลือแต่เศียร อายุสมัยการก่อสร้างอยู่ในช่วงสมัยทวารวดี ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๖

พระพุทธรูปสำริด ศิลปะทวารวดี จากโบราณสถานเขาคลังใน
Bronze images of Buddha, Dvaravati period, from Khao Khlang Nai monument

พระโพธิสัตว์ศรีอาริยเมตไตรย์สำริด
Bodhisattva Maitreya, bronze

พระโพธิสัตว์ศรีอาริยเมตไตรย์เนื้อเงิน
Silver image of Bodhisattva Maitreya

พระโพธิสัตว์

พบพระโพธิสัตว์ศรีอาริยเมตไตรย์ทำจากสำริดและปูนปั้นหลายองค์ที่โบราณสถานเขาคลังใน องค์หนึ่งทำด้วยเงิน และพบภาพสลักบนผนังถ้ำเขาถมอรัตน์สลักภาพพระโพธิสัตว์ศรีอาริยเมตไตรย์เช่นเดียวกัน ทั้งสองแห่งกำหนดอายุได้ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔

เทพชัมภละ
God of Wealth found at Prang Si Thep

เทพชัมภละหรือกุเวร

เป็นรูปเคารพอีกองค์หนึ่งซึ่งพบบริเวณอาคารหลังเล็กใกล้กับขอบฐานด้านซ้ายหน้าโคปุระปรางค์ศรีเทพ ซึ่งยังไม่สามารถระบุได้แน่ชัดว่าเป็นรูปเคารพของเทพในศาสนาใดระหว่างศาสนาฮินดูและพุทธมหายาน สลักจากหินทราย ทำเป็นรูปบุคคลนั่งขัดสมาธิบนฐานสี่เหลี่ยม บริเวณเอวคาดด้วยเข็มขัดผ้าปล่อยชายด้านหลัง มือทั้งสองวางอยู่บนหัวเข่า และถือก้อนกลมซึ่งอาจเป็นผลมะนาวอยู่ในมือข้างหนึ่ง อีกข้างหนึ่งมีหัวสัตว์ลักษณะคล้ายพังพอน ใบหน้าของรูปเคารพเป็นรูปเหลี่ยมแบบศิลปะเขมร สวมมงกุฎและกุณฑล รูปเคารพองค์นี้อาจเป็นเทพชัมภละหรือกุเวร ซึ่งเป็นเทพแห่งความมั่งคั่ง

ธรรมจักรด้านหน้าโบราณสถานเขาคลังใน
Dharmachakra (Buddhist Wheel of Law),
placed in front of Khao Khlang Nai monument

ธรรมจักร

เป็นสัญลักษณ์ในการประกาศธรรมของพุทธศาสนา ในสมัยทวารวดีนิยมติดตั้งธรรมจักรไว้บนยอดเสา ปักไว้หน้าสถูปสำคัญ ธรรมจักรขนาดใหญ่ที่พบ ณ เมืองศรีเทพนั้นมีเส้นผ่านศูนย์กลางราว ๑ เมตรเศษ คือธรรมจักรที่ตั้งอยู่ด้านหน้าโบราณสถานเขาคลังในซึ่งยังไม่ทราบตำแหน่งเดิมที่แน่ชัด เนื่องจากครั้งหนึ่งเคยถูกนำไปเก็บรักษาไว้ที่อำเภอศรีเทพแล้วนำกลับคืนมาในภายหลัง มีผู้เล่าว่าแต่เดิมนำไปจากโบราณสถานเขาคลังนอก และอีกชิ้นหนึ่งอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ รามคำแหง จังหวัดสุโขทัย

ภาพปูนปั้น
Decorative stucco at the base of Khao Khlang Nai

ภาพปูนปั้น

ที่โบราณสถานเขาคลังใน พบภาพปูนปั้นรูปคนแคระและสัตว์ ได้แก่ ช้าง สิงห์ ลิง และควาย ประดับโบราณสถานอยู่ในท่าแบก กำหนดอายุได้ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ ภาพคนแคระ และสัตว์ต่างๆ เหล่านี้ คงจะหมายถึง คณะ ซึ่งเป็นบริวารของพระอิศวร หัวหน้าของพวกคณะนี้ก็คือพระพิฆเนศวร์ซึ่งเป็นลูกของพระอิศวร การที่มีการนำเอาบริวารของพระอิศวรมาคอยแบกรับน้ำหนักและเป็นผู้ปกป้องดูแลโบราณสถานนี้ อาจจะหมายถึงการข่มกันระหว่างศาสนาพุทธและศาสนาฮินดู ซึ่งเปรียบเสมือนการที่บริวารของศาสนาฮินดูยังเปลี่ยนใจมานับถือและรับใช้ศาสนาพุทธ นอกจากภาพคณะเหล่านี้แล้ว ที่เจดีย์รายแปดเหลี่ยมทางด้านทิศเหนือของเขาคลังในยังเคยพบภาพปูนปั้นรูปพระพุทธเจ้าประทับอยู่เหนือพนัสบดี ซึ่งเป็นสัตว์ในจินตนาการที่รวมเอาสัญลักษณ์ของเทพสูงสุดในศาสนาฮินดูทั้งสามไว้ด้วยกัน ได้แก่ ปากเป็นครุฑพาหนะของพระนารายณ์ เขาเป็นโคพาหนะของพระอิศวร และปีกเป็นหงส์พาหนะของพระพรหม ซึ่งคงจะหมายถึงศาสนาพุทธอยู่เหนือศาสนาฮินดูนั่นเอง อย่างไรก็ตามก็อาจจะเป็นไปได้เช่นกันว่าอาจจะเป็นเพียงการผสมกลมกลืนระหว่างศาสนาพุทธและศาสนาฮินดูเท่านั้น

โบราณวัตถุที่เป็นสิ่งของเครื่องใช้ในชีวิตประจำวัน

เครื่องมือเครื่องใช้ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ - ต้นสมัยประวัติศาสตร์

ได้แก่ ขวานหินกะเทาะ ขวานหินขัด กำไลหินและดินเผา ลูกปัดหิน ดินเผา และแก้ว ตราประทับดินเผา อาวุธและเครื่องมือเครื่องใช้โลหะ รวมทั้งภาชนะดินเผา เป็นต้น ส่วนใหญ่จะพบร่วมกับแหล่งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่เป็นแหล่งฝังศพ เช่น แหล่งโบราณคดีบ้านหนองแดง แหล่งโบราณคดีบ้านกุดตาแร้ว ริมแม่น้ำป่าสัก ในเขตอำเภอศรีเทพ และภายในเมืองโบราณศรีเทพ

เครื่องมือสำริด
Bronze tools

ขวานหินขัด
Polished axes

ตราประทับดินเผา
บ้านหนองแดง
Stamps found at
Ban Nong Dang village

แวดินเผา
Spindle whorls

เครื่องมือเหล็ก
Iron implements

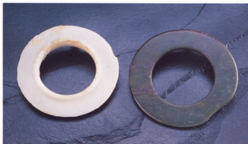
ห่วงตะกั่ว
Lead ring

หินดุ
Clay anvil

กำไลหิน
Stone bangles

วัตถุดิบทำกำไล
และแกนกำไลหิน
Raw materials and a
core of stone bangle

ภาชนะดินเผาเนื้อดินธรรมดา
Earthenware

ภาชนะดินเผาเคลือบ
Brown glazed ware

ภาชนะดินเผา

ที่พบในเมืองศรีเทพมีตั้งแต่ภาชนะดินเผาสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ซึ่งเป็นภาชนะเนื้อดินธรรมดา ไม่เคลือบ มาจนภาชนะในวัฒนธรรมทวารวดี และภาชนะเคลือบในวัฒนธรรมเขมรจากแหล่งเตาทางภาคอีสานของประเทศไทย รวมถึงเศษภาชนะเครื่องถ้วยจีนในสมัยราชวงศ์ถัง และ เศษภาชนะดินเผาจากเปอร์เซีย

แท่นหินบด
Grinding stone

แท่นหินบด

เป็นโบราณวัตถุอีกชนิดหนึ่งที่มักจะพบเสมอในการขุดแต่งโบราณสถานในเมืองศรีเทพ เครื่องใช้ประเภทนี้ใช้บดได้ทั้งอาหารพวกเมล็ดพืชและยาสมุนไพรต่างๆ การที่มักพบแท่นหินบดตามศาสนสถานนี้อาจจะแสดงให้เห็นว่าพระภิกษุในศาสนาพุทธหรือพราหมณ์ในศาสนาฮินดูเป็นผู้มีความชำนาญในด้านการรักษาโรค โดยใช้พื้นที่บริเวณศาสนสถานเป็นที่รักษาพยาบาลเพื่อให้ผู้ป่วยหรือญาติได้กราบไหว้บูชารูปเคารพประจำศาสนสถานนั้นๆ เป็นการเสริมกำลังใจให้แก่ผู้ป่วยอีกทางหนึ่ง

ลูกปัด
Beads

แหวนทอง
Gold rings

แผ่นสำริดตกแต่งลวดลาย
Decorated bronze objects

แหวนสำริด
Bronze rings

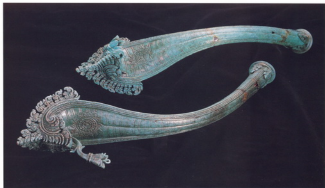

กำไลสำริด
Bronze bangles

เครื่องประดับราชรถ หรือ คานหาม ทำจากสำริด
Bronze decorative ornaments for carriage

กระเบื้องมุงหลังคา
Roof tiles

กระเบื้องเชิงชาย
Terracotta decoration on roof

แผ่นดินเผาประดับโบราณสถาน รูปกินรี
Decorative figure of Kinaree (half - woman and half - swan), terracotta

สรุปปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิต ของชาวเมืองศรีเทพในอดีต

จากหลักฐานทางด้านประวัติศาสตร์โบราณคดีและศิลปกรรมที่ยังหลงเหลืออยู่ในปัจจุบัน อาจจะประมวลภาพปัจจัยพื้นฐานที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของชาวเมืองศรีเทพในอดีตอย่างคร่าว ๆ ได้ดังนี้

การบริโภคอาหาร

เชื่อว่ากลุ่มชนแถบนี้คงจะรู้จักการเพาะปลูกพืชบางชนิดที่จำเป็นต่อการดำรงชีพ เช่น ข้าว มาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายแล้ว ถึงแม้ยังไม่มีหลักฐานที่บ่งชี้ชัดถึงการนำข้าวมาบริโภคในสมัยนั้นก็ตาม แต่หลักฐานในสมัยทวารวดีที่มีการนำแกลบข้าวมาผสมทำอิฐก่อสร้างโบราณสถานก็แสดงให้เห็นถึงความแพร่หลายและมีอยู่มากแล้วของพืชชนิดนี้ ซึ่งคนในสมัยทวารวดีก็คงจะบริโภคข้าวเป็นอาหารหลัก ลักษณะแกลบข้าวที่พบมีลักษณะเป็นแบบเมล็ดสั้น อ้วน รูปร่างคล้ายข้าวเหนียวในปัจจุบัน จึงกล่าวได้ว่าชาวเมืองโบราณศรีเทพบริโภคข้าว (อาจเป็นข้าวเหนียว) เป็นอาหารหลัก และคงจะรู้จักการเพาะปลูกข้าวมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายแล้ว

การบริโภคเนื้อสัตว์ ส่วนใหญ่ที่ขุดค้นพบจะเป็นกระดูกสัตว์ขนาดกลางประเภทกวาง หรือ เก้ง มีการบริโภควัว ควาย และ หมูป่า ด้วยเช่นกัน สำหรับสัตว์น้ำพบว่ามีการบริโภคปลา และ หอยน้ำจืดบางชนิด เช่น หอยกาบ และ หอยขม นอกจากนี้ยังพบกระดองเต่าและตะพาบอยู่เสมอ การล่าสัตว์ และ จับสัตว์น้ำก็คงจะกระทำในพื้นที่บริเวณใกล้เคียงกับที่อยู่อาศัย ซึ่งน่าจะมีความอุดมสมบูรณ์มากในสมัยนั้น สำหรับสัตว์น้ำส่วนใหญ่เป็นสัตว์ที่อาศัยอยู่ในคูเมือง หนอง บึง ซึ่งพบกระจายอยู่ทั่วไปทั้งเขตเมืองนอกและเมืองใน แต่ในบางครั้งอาจจะมีการออกไปหาจับสัตว์น้ำ ในแม่น้ำป่าสักซึ่งห่างออกไปเพียง ๕ กิโลเมตร ทางทิศตะวันตกของเมืองด้วยก็เป็นได้

เครื่องแต่งกาย

ยังไม่เคยปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับผ้าหรือเส้นใยจากการขุดค้นทางโบราณคดีในเมืองนี้ อาจจะเนื่องจากภูมิอากาศที่เปลี่ยนแปลงมากและมีความแตกต่างสูง คือร้อนมากในฤดูร้อนและหนาวมากในฤดูหนาว และเป็นปารกที่บทำให้อากาศชื้นมากในฤดูฝน จึงเป็นเหตุให้วัสดุที่เป็นอินทรียวัตถุเปื่อยยุ่ยย่อยสลายไปโดยง่าย อย่างไรก็ตาม ยังมีการพบแวดินเผา ซึ่งเป็นอุปกรณ์ที่ใช้ในการปั่นด้ายอยู่จำนวนมากในช่วงสมัยทวารวดี แสดงให้เห็นว่าในระยะเวลาที่เมืองศรีเทพรับวัฒนธรรมทวารวดีนั้น ก็คงจะรับเทคโนโลยีในการปั่นด้ายและทอผ้าเข้ามาด้วย และคงจะมีการทอผ้าขึ้นใช้เองในชุมชน

จากการศึกษาภาพปูนปั้นประดับโบราณสถานสมัยทวารวดีในที่อื่นๆ พบว่าการแต่งกายของคนในวัฒนธรรมทวารวดีนั้นจะไม่นิยมใส่เสื้อทั้งชายและหญิง อาจจะเป็นเพราะภูมิอากาศร้อน และจะนุ่งผ้าสั้นเหนือเข่า มีชายผ้าห้อยด้านหน้า และมีชายผ้ายาวห้อยอยู่ด้านข้าง ส่วนการแต่งกายของภาพบุคคลที่พบจากโบราณสถานในวัฒนธรรมเขมรนั้นก็ไม่แตกต่างกันเท่าใดนัก

สำหรับเครื่องประดับ ที่นิยมมากในเมืองศรีเทพก็คือลูกปัดแก้ว และลูกปัดหินสี รวมทั้งลูกปัดดินเผา ซึ่งนิยมกันมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย และแพร่หลายมากในวัฒนธรรมทวารวดี ที่นิยมมากในวัฒนธรรมทวารวดีอีกอย่างหนึ่ง คือตุ้มหูรูปห่วงกลม ซึ่งมักพบเสมอตามภาพปูนปั้นสมัยทวารวดีในที่ต่างๆ ที่เมืองศรีเทพนั้นก็พบในประติมากรรมเทวรูปพระอาทิตย์ และรูปคนแคระแบกที่โบราณสถานเขาคลังใน ตุ้มหูรูปห่วงกลมในสมัยทวารวดีที่ใช้ในชีวิตประจำวันจริงๆ นั้นคงจะทำด้วยโลหะประเภทสำริด เพราะได้เคยมีการสำรวจพบแม่พิมพ์หินรูปห่วงตุ้มหูนี้ที่บริเวณริมแม่น้ำป่าสักซึ่งเป็นแม่พิมพ์ที่ใช้ในการหล่อโลหะ การทำตุ้มหูห่วงสำริดชนิดนี้อาจจะพัฒนามาจากการทำตุ้มหูหินในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย

ห่วงตะกั่ว เป็นโลหะอีกชนิดหนึ่งที่พบเสมอจากการขุดแต่งโบราณสถานเมืองศรีเทพ บางครั้งจะพบในสภาพที่ร้อยต่อกัน ๒ - ๓ วง ห่วงตะกั่วดังกล่าวนี้อาจเป็นเครื่องประดับอีกชนิดหนึ่งของคนในวัฒนธรรมทวารวดี เนื่องจากได้พบตุ๊กตารูปคนจูงลิงในแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีอันเป็นเมืองร่วมสมัย และร่วมวัฒนธรรมกับเมืองศรีเทพ แสดงให้เห็นการแต่งกายของเด็กชายในสมัยนั้นที่ไม่นิยมใส่เสื้อผ้าสวมกำไลหลายวง และมีเครื่องประดับโลหะร้อยคล้ายโซ่คาดที่เอว ซึ่งอาจเป็นโซ่ที่ร้อยจากห่วงตะกั่วอย่างที่พบที่เมืองศรีเทพ

กำไลสำริดและกำไลดินเผา เป็นเครื่องประดับที่พบมาแล้วตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย โดยพบฝังร่วมกับโครงกระดูก กำไลดังกล่าวนี้ คงใช้สืบเนื่องต่อมาในสมัยหลัง นอกจากนั้นในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายยังพบว่ามีการผลิตกำไลหินขึ้นใช้เองในชุมชนอีกด้วย ดังที่ได้พบแกนกำไลหินซึ่งเป็นวัสดุที่เหลือจากการผลิตกำไลหินเป็นจำนวนมากที่แหล่งโบราณคดีบ้านหนองหมู เชิงเขาถมอรัตน์

ทอง เป็นเครื่องประดับหายากอีกชนิดหนึ่งที่พบในช่วงสมัยทวารวดี การขุดลอกคูเมืองศรีเทพเมื่อเร็วๆ นี้ ได้พบแหวนทองวงหนึ่ง หัวแหวนเป็นหินสีสลักรูปหม้อปูรณฆฏะ ตัวเรือนทองประดับลวดลายแบบลายก้านขดสมัยทวารวดีงดงามมาก

บ้านเรือนที่อยู่อาศัย

ยังไม่เคยพบอาคารที่อยู่อาศัยทั้งของผู้ปกครองเมืองและพลเมืองในบริเวณเมืองศรีเทพเลย ทั้งนี้อาจเป็นเพราะอาคารที่อยู่อาศัยคงสร้างด้วยไม้ จึงผุพังไปตามกาลเวลา

บันทึกของ จู ต้า-กวน ทูตจีนซึ่งเดินทางมาเยือนเขมรระหว่าง พ.ศ. ๑๘๓๙ - ๑๘๔๐ ได้บันทึกถึงสภาพที่อยู่อาศัยของชาวเขมรในสมัยนั้นไว้ว่า วัดในพุทธศาสนาและบ้านเรือนขุนนางเท่านั้นที่จะใช้หลังคามุงกระเบื้องได้เหมือนกับพระราชวังของพระเจ้าแผ่นดิน บ้านของสามัญชนต้องมุงใบไม้ วัฒนธรรมในเรื่องที่อยู่อาศัยของคนในเมืองศรีเทพ ซึ่งรับวัฒนธรรมเขมรในระยะเวลาไล่เลี่ยกันนั้นก็คงจะไม่ห่างไกลกันนัก จึงไม่เหลือร่องรอยที่อยู่อาศัยของคนในเมืองศรีเทพเลย อย่างไรก็ตามแม้จะไม่พบตัวอาคารที่อยู่อาศัย แต่หลักฐานประเภทภาชนะดินเผาซึ่งเป็นของใช้ในชีวิตประจำวันที่ยังคงเหลืออยู่ตามพื้นดิน ก็สามารถบอกตำแหน่งแห่งที่ที่นิยมในการปลูกตั้งบ้านเรือนได้ว่า คงจะอยู่ตามเนินดินใกล้ๆ สระน้ำ หนองน้ำ ที่กระจัดกระจายอยู่ทั่วไปทั้งเมืองนอกและเมืองใน แต่ความหนาแน่นของชุมชนในเมืองในจะมีมากกว่าเมืองนอก อาจจะเป็นเพราะพื้นที่ทางเมืองในอุดมสมบูรณ์กว่า

ยารักษาโรค

ชุมชนเมืองศรีเทพ ตั้งอยู่บริเวณพื้นที่ใกล้เทือกเขาที่มีป่าทึบ และอาชีพหาของป่า - ล่าสัตว์น่าจะเป็นอาชีพที่สำคัญอย่างหนึ่งนอกเหนือจากการทำการค้าและทำเกษตรกรรม ดังนั้นโรคภัยไข้เจ็บจากป่าจึงเป็นสิ่งที่คนในบริเวณนี้คงจะต้องเผชิญอยู่เสมอ

จากการศึกษาเรื่องราวของเมืองศรีเทพจนถึงปัจจุบัน ยังไม่มีการวิจัยเรื่องโรคภัยไข้เจ็บของชาวเมืองศรีเทพกันอย่างจริงจัง ดังนั้นจึงยังไม่อาจทราบชนิดของโรคที่เป็นกันมากได้ ทั้งนี้เป็นเพราะในช่วงหลังจากสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายมาแล้ว ไม่พบโครงกระดูกมนุษย์ที่ถูกฝังทั้งโครง ส่วนใหญ่พบเป็นกระดูกที่เผาแล้วใส่ภาชนะฝังไว้ในบริเวณโบราณสถาน จึงไม่สามารถนำไปวิเคราะห์โรคบางชนิดที่ศึกษาจากโครงกระดูกได้

จากลักษณะโดยทั่วไปแล้ว การอยู่ในพื้นที่ที่มีสภาพแวดล้อมเสี่ยงต่อโรคบางชนิด อีกทั้งแหล่งน้ำใช้ส่วนใหญ่เป็นสระน้ำ หนองน้ำ และน้ำในคูเมือง ซึ่งเป็นน้ำนิ่งไม่ไหลเวียนโดยเฉพาะอย่างยิ่งในฤดูแล้ง จึงน่าจะเป็นแหล่งแพร่เชื้อโรคได้ง่าย ความรู้ทางการแพทย์ และการค้นหายาสมุนไพรจึงเป็นสิ่งสำคัญสำหรับเมืองนี้ ความรู้ด้านการแพทย์น่าจะพัฒนาจากกลุ่มชนในท้องถิ่นและรับความรู้ใหม่ๆ จากกลุ่มชนภายนอกที่เข้ามาติดต่อค้าขาย

การขุดแต่งโบราณสถานต่างๆ มักพบแท่นหินบดอยู่เสมอ เครื่องใช้ประเภทนี้ใช้บดได้ทั้งอาหารพวกเมล็ดพืชและยา จากการที่พบในบริเวณโบราณสถาน อาจสันนิษฐานได้ว่าน่าจะใช้บดยาสมุนไพรต่างๆ เพื่อรักษาโรค ผู้ที่มีความรู้ทางการแพทย์จึงอาจจะเป็นพระภิกษุหรือพราหมณ์ โดยใช้ศาสนสถานเป็นที่รักษาพยาบาล หรือสร้างอาคารสำหรับรักษาพยาบาลไว้ใกล้ศาสนสถาน เพื่อให้ผู้ป่วยหรือญาติได้กราบไหว้บูชารูปเคารพประจำศาสนสถานนั้นๆ ด้วยเหตุผลดังกล่าวศาสนสถานจึงมีบทบาทสำคัญต่อชุมชนนอกเหนือจากเป็นที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา นักบวชจึงเป็นกลุ่มผู้มีความสำคัญต่อชุมชนและเป็นผู้มีความรู้ในหลายสาขาเพื่อเป็นที่พึ่งพิงแก่คนโดยทั่วไป

บรรณานุกรม

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. **นิทานโบราณคดี.** กรุงเทพฯ : บุรินทร์การพิมพ์, ๒๕๑๗

ธิดา สาระยา, ดร. **"การศึกษาประวัติศาสตร์ศรีเทพ."**เอกสารศึกษาสำรวจและวิจัย เล่ม ๑ คณะกรรมการดำเนินการจัดทำแผนแม่บทโครงการอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, ๒๕๒๙.

ธิดา สาระยา, ดร. **"ข้อสังเกตเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ "เมืองศรีเทพ""**. เมืองโบราณ ปีที่ ๑๕ ฉบับที่ ๔ (มกราคม – มีนาคม ๒๕๒๒), หน้า ๓๒- ๓๙.

ธิดา สาระยา, ดร. **รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๓๗.

ธิดา สาระยา, ดร. **(ศรี) ทวารวดี ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ อักษรสัมพันธ์, ๒๕๓๐.

ผาสุข อินทราวุธ. **พุทธศาสนาและประติมานวิทยา.** นครปฐม : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๐.

ผาสุข อินทราวุธ. **รูปเคารพในศาสนาฮินดู.** นครปฐม : สำนักงานอธิการบดี พระราชวังสนามจันทร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๔.

พิริยะ ไกรฤกษ์, ดร. **ประวัติศาสตร์ศิลปะและโบราณคดีในประเทศไทย.** กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์ พริ้นติ้งกรุ๊พ จำกัด, ๒๕๓๓.

ศรีเทพ, อุทยานประวัติศาสตร์. **เมืองโบราณศรีเทพ : ข้อมูลใหม่.** เอกสารโรเนียว, ๒๕๓๓.

ศรีเทพ, อุทยานประวัติศาสตร์. **เมืองศรีเทพ.** เอกสารประกอบการบรรยายสรุป เรื่อง อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, เอกสารโรเนียว.

ศรีเทพ, อุทยานประวัติศาสตร์. **รายงานการปฏิบัติงานทางโบราณคดี ปีงบประมาณ ๒๕๓๗ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ เล่ม ๑.** เอกสารโรเนียว, ๒๕๓๗.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, ศจ. ม.จ. **ศิลปะในประเทศไทย.** กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุ๊พ จำกัด, ๒๕๓๔.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, ศจ. ม.จ. **ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิฆเณศ, ๒๕๑๖.

สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ดร. ม.ร.ว. **"เขาคลังใน : ภาพปูนปั้นเครื่องตกแต่งศาสนสถาน."** เมืองโบราณ. ปีที่ ๑๕, ฉ. ๑ (มกราคม – มีนาคม ๒๕๓๒)

สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ดร. ม.ร.ว. **ปราสาทเขาพนมรุ้ง : ศาสนบรรพตที่งดงามที่สุดในประเทศไทย.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๓๕.

สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ดร. ม.ร.ว. **ศรีทวารวดีถึงศรีรัตนโกสินทร์.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๓๗.

สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ดร. ม.ร.ว. **ศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย : ภูมิหลังทางปัญญา – รูปแบบทางศิลปกรรม.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๓๗.

ศิลปากร, กรม. **จารึกที่เมืองศรีเทพ.** กรุงเทพฯ : บริษัท ฟิวเจอร์เพรส จำกัด, ๒๕๓๔.

_______ **.ชุมชนก่อนเมืองศรีเทพ.** กรุงเทพฯ : บริษัท ฟิวเจอร์เพรส จำกัด, ๒๕๓๔.

_______ **.เมืองศรีเทพ.** กรุงเทพฯ : บริษัทรุ่งศิลป์การพิมพ์ (๑๙๗๗) จำกัด, ๒๕๓๘.

_______ **.แผนแม่บทอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ.** นครสวรรค์ : บริษัท ฟิวเจอร์เพรส จำกัด, ๒๕๓๔.

_______ **.อดีตอีสาน.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๑.

โบราณสถานขนาดเล็ก ภายในเมืองศรีเทพ
A small monument inside Si Thep town

SI THEP ANCIENT TOWN

Si Thep ancient town, approximately 240 kilometers north of Bangkok, is located in Si Thep district, Phetchaboon province. Si Thep covers 4.7 square kilometers and is enclosed by two concentric moats. It was characterized as a twin town ; **Muang Nai** refers to the inner structure of the town and **Muang Nok** to the outer structure of the town.

Muang Nai is circular in plan, covering 2.08 square kilometers, and has eight entrances. There are three large monuments – Prang Si Thep, Prang Song Phi Nong, and Khao Khlang Nai – about 45 archaeological sites, and 70 ponds dispersed within the town. At present, these sites have all been restored by the Fine Arts Department. **Muang Nok** is located to the east of Muang Nai. It is rectangular in plan and covers an area of 2.54 square kilometers. It has 7 entrances, 54 small archaeological sites, and 30 ponds.

Outside the ancient town, there are approximately 50 archaeclogical sites. The most important sites are : Khao Khlang Nok and Prang Ruesi, both located on the north side of the town, and Khao Thamorat cave which is the only archaeological site on the mountain ; it is located on the west side of Si Thep.

Si Thep ancient town was originally abandoned to the jungle. According to a monk, the local villagers called its name that, "Muang Apai Sali". In 1904, Si Thep's name first appeared in written accounts when Prince Damrong visited Phetchaboon province. He intentionally searched for an ancient town named "Si Thep" which he found this name in Ayuddhaya and Early Rattanakosin's archives.

SOCIAL AND CULTURAL DEVELOPMENT

Early community period (1st – 6th century A.D.)

Approximately 2,000 years ago, the earliest communities settled in Si Thep ancient town. Archaeological excavation at ancient town and surrounding sites uncovered evidence of late prehistoric death ritual dating to the 1st – 2nd century A.D. Around the 2th – 6th century A.D. Indian influence diffused into the Indochina penninsula via contact with Indian and Arab trading networks. Later the local village societies gradually developed into urban societies. Clearly, Si Thep has gone through several cultural changes.

Dvaravati period (7th – 11th century A.D.)

During the Dvaravati period, in Si Thep ancient town, people settled about six kilometers from the Pa Sak river. Originally, the town was circular in plan which is typical of Dvaravati culture. To protect themselves from flooding and to access water during periods of drought, the inhabitants dug a number of large ponds and moats around the town.

The Si Thep compound is composed of Khao Khlang Nai and a number of small archaeological sites. Archaeological evidence includes a statue of Buddha, Bodhisattva, and stone incriptions mentioning Thervada and Mahayana Buddhism. This evidence suggests Dvaravati's cultural influence because Dvaravati was a Buddhist state.

Khmer period (12th – 13th century A.D.)

The Dvaravati kingdom declined around the 11th century A.D. At this time, the Khmer empire was becoming stronger, and expanded its power over the Dvaravati kingdom. Consequently, Si Thep was also under Khmer influence which can be seen in the town plan which changed from circular to rectangular, and its extension to the east. This additional part is called Muang Nok. There are two Hindu sanctuaries, Prang Si Thep and Prang Song Phi Nong, which date to the 12th century A.D. Later, these sanctuaries were modified for use in Mahayana Buddhism during the Khmer period, specifically the reign of King Jayavaraman VII (ca. 13th century A.D.).

The collaspe of The Town (13th century A.D.)

Si Thep town developed over a 700 year period spanning the late prehistoric to the Khmer period. Scholars have still not identified the causes for Si Thep's decline and abandonment. The most popular hypothesis is that it was due to serious disease.

IMPORTANT PLACES TO VISIT

Prehistoric Site

In 1988, the Fine Arts Department conducted an excavation in the large mound, about 400 meters northwest of Prang Si Thep and located within the Si Thep compound. An elephant skeleton was recovered at one meter depth, the same depth as a base of monument situated on that mound. In addition, five human skeleton remains were found at three meters depth. The most complete skeleton is a female in an extended position, with the head toward the north, and associated with ornaments, metal weapons, and vessels. Two skeletons are incomplete, and the rest are placed in jars slightly above the first burial. These burials represent prehistoric mortuary ritual prior to the adoption of Buddhism around two thousands years ago.

Khao Klang Nai

Khao Klang Nai was a Buddhist sanctuary. The central stupa, rectangular in shape and oriented toward the east, is characteristic of the Dvaravati architectural style. The base is about 12 meters in height and is made of laterite covered with plaster. In addition, the base is decorated with stucco figures of dwarfs, monkeys, lions and buffaloes. They are characterized as atlante figurines or carryatid who protect the monument and buddhist religious. By the style of art these stucco figures date to the 9th century A.D.

The front of the sanctuary has a staircase to an upper level. There is also evidence on the the upper structure made of laterite with a base made of small bricks which could be a viharn or stupa. Apart from the large sturctures, there are a numer of viharn, chedi, and ceremonial structures around the main stupa which is surrounded by wall.

According to the local villagers, the site was a mound covered with trees and bushes. The word "Klang" comes from the idea that this place was an ancient storage area, and the word "Nai" means inside the town.

Prang Song Phi Nong

Prang Song Phi Nong is a large sanctuary among the archaeological sites in the Si Thep compound. It was built in the Khmer style around the 12th century A.D. The local villagers call the large tower, "Phi" (older brother or sister), and the small tower, "Nong" (younger brother or sister).

The main tower is about seven meters in height and is made of bricks on top of a laterite foundation; it faces to the west. It has only one entrance and three false doors. The central tower is square room called Garbhagrha which usually enshrined the sacred sculpture. This room has 3 walls which were cut into small triangular tunnels. These tunnels might have been used to place candles or religious statues.

At the south side of the central tower there is a small tower. When it was first uncovered, only the base remained, but later the Fine Arts Department restored the rest of the remains and replaced a lintel of "Umamahesvara" which is the only complete lintel found in Si Thep. The plan of this small tower is similar to the main tower with an entrance on the west and three false doors.

In addition to these two towers, there are a number of structures within the compound.

During recent excavations, a number of architectural parts were recovered including lintels and decorated stone pillars dating to the 12th century A.D. The story on the lintel is about Shiva. Other artifacts, including a lingam, yoni and Nandin bull, are found in the ruins. Archaeologists have hypothesized that this sanctuary was a Shivaism Hindu temple built around the 12th century A.D. However, the lingam, yoni, and Nandin bull were buried underneath the building which indicates a transition from Hinduism to Mahayana Buddhism during the period of King Jayavaraman VII (1181 – 1217 A.D.) rule of the Khmer empire.

Prang Si Thep

Prang Si Thep is a religious sanctuary built in the Khmer architectural style. It is a large tower situated behind the Prang Song Phi Nong and about one meter above ground level.

The architectural style of Prang Si Thep is similar to the Prang Song Phi Nong, and is composed of a laterite base and four porticos. The main body of the tower and roof are made of bricks; the standing remains of the tower are approximately 13 meters in height. There is only one entrance on the west side, the rest being false doors. Originally, it would have had a wooden roof covering the front gateway to the main tower. Moreover, flanking the front of the main tower are two small laterite structures including a scripture repository (Banalai). The central base in front of the terrace has a cruciform walkway leading down to the lower level. At the end of the walkway, there is a roughout of Naga's head. Originally, the heads might have been located at the two ends of the walkway with the bridge representing their bodies. This walkway is called the Naga's bridge which refers to the Naga as the link between heaven and earth. The space within the front area is surrounded by a laterite wall. Slightly farther away, before reaching the Prang Song Phi Nong, is another laterite wall covering a cluster of structure bases.

Prang Si Thep dates between the 11th – 12th century A.D. based upon the recovered lintel. There is a clear evidence of restoration of the tower as seen by a carving antefix which was unfinished. Therefore, the evidence suggests that originally the sanctuary was Hindu, and later was changed for use in Mahayana Buddhism during the reing of Jayavarman VII. Major changes in religious structure occurred throughout this period in areas under Khmer influence. However, the restoration was not completed before the abandonment of Si Thep.

Khao Klang Nok

Khao Klang Nok is situated on Ban Sra Phue approximately two kilometers further north of Si Thep ancient town. At present, it is a large brick mound measuring 90 meters in width, 90 meters in length, and 16 meters in height. In the middle of the structure is a looter's pit. The architectural style is still unknown.

Prang Ruesi

Prang Ruesi is located on Wat Pa Sa Khwae, in the northern part of east town and approximately two kilometers from Si Thep inner structure. It is typical Khmer architecture, built with bricks. It may have been contemporary with Prang Si Thep and Prang Song Phi Nong. This sanctuary has, however, been modified through time by ancient populations as well as modern-day local villagers and monks.

Khao Tamorat

Khao Tamorat is a large mountain situated on the west side of Si Thep town. A cave in the mountain contains a number of Mahayana Buddhist stone carvings including Buddha images, Bodhisattva, stupa, and dharmachakra. Most of the statues are characteristic of Dvaravati art style of the 9th century A.D. Heads of the Buddha were looted, but they have been returned and are now housed at the National Museum in Bangkok.

IMPORTANT ARTIFACTS

Si Thep inscriptions

A few inscriptions are found in Si Thep compound. Some inscriptions date to the 7th century A.D. and are considered to be the earliest writings in Thailand. Unfortunately, most of inscriptions are incomplete, and cannot tell us about the history of Si Thep town. However, the texts suggest interactions between communities in Thailand.

Ten Si Thep inscriptions can be classified into three categories according to their script:

Before and after the Pallava script dating between the 7th and 9th century A.D. The Pallava script is the oldest script found in Thailand, and originated from South Asia. It appears in many languages including Pali, Sanskrit, and Mon. It is mostly used to record important events and religious texts.

The Khmer script dates to the 10th – 11th century A.D. when the Khmer empire was in power. The Khmer script was used and adapted among the contemporary communities in Thailand.

The Chinese script dates to the 7th century A.D. The script was found behind a Buddha ambulate. No one can read this script, though it suggests a relationship between Si Thep town and China. Moreover, Tang ceramics dating to the 7th – 10th century A.D. were also found at the site.

Hindu artifacts

Stone sculpture

The oral history of Si Thep describes many stone statues prior to recent settlement. At present, there are only a few statues left, and these were taken by the Fine Arts Department; some are housed at museums abroad. Seven stone statues, including Vishnu, Krisna-Govardhana and Suriya (Sun god) are housed at the National Museum in Bangkok. They date between the 6th – 8th century A.D.

Bronze statues

Two small bronze statues of Vishnu and Lakshmi his consort are found at Khao Khlang Nai.

Gold statues

A gold plate of Vishnu, with four arms and dating to the 6th – 7th centuries A.D., is now housed at the Norton Simon Musuem in the USA.

Lingam

A lingam is a phallus representing the god Shiva. Different sizes of linga are found at Prang Song Phi Nong and Prang Si Thep which date to the 12th century A.D.

Yoni base

A yoni base represents the god Uma, a wife of Shiva, and serves as the foundation for a lingam. The middle of the yoni has a hole to place the lingam which is surrounded by a drainage system flowing down towards the front. Many types of yoni are found at the town of Si Thep including circular and square shapes that date to the 12th century A.D.

Dvarapala

Dvarapala is guardian of door and gateway ; it is normally a bas relief statue near the entrance of important sanctuaries, and serves to protect sanctuaries from evil spirits. Recent excavation at Prang Si Thep found a dvarapala, with its head missing, in front of the Gopura (the entrance pavilion) near the gateway. Another dvarapala lacks provenience as it has long been housed in the National Museum. Both date to the 12th – 13th century A.D.

Bull Nandin

The Bull Nandin is a vehicle of Shiva, and in some cases, it represents Shiva. The Nandin sculpture is normally seated and guards the place of Shiva. Recent excavation in Si Thep found many pieces of Bull Nandin.

Lintel

A lintel is a block of stone placed across two door pillars. Most of the Si Thep lintels are incomplete. The only complete one is the lintel from Prang Song Phi Nong. On it is depicted a story of Umamahesvara when Shiva carried Uma and seated her on the Bull Nandin above the kala face. It dates to 12th century A.D. At present, it is located on the smaller Prang. The rest of the lintels date between 11th – 12th century A.D. and are housed at the Ramkamheang National Museum, Sukhothai province.

Buddhism artifacts

Buddha image

Many Buddha images, made of stucco and bronze and dating to the 7th – 11th century A.D. were found during the Khao Khlang Nai excavation.

Bodhisattva

Mahayana Buddhist Bodhisattva sculptures made of bronze and stucco were found at Khao Khlang Nai. A stone carved Bodhisattva was found at Khao Thamorat. These sculptures date to the 9th century A.D.

Dharmachakra

Dharmachakra is a symbol of the Buddhist Wheel of Law was usually placed in front of important Buddhist temples. Dharmachakra are found in Si Thep, though most were incomplete. The famous one was found around 10 years ago, is placed in front of Khao Khlang Nai.

Domestic artifacts

Prehistoric tools

Prehistoric tools – pebble tools, polished axes, stone and terracotta bracelets, stone, terracotta and glass beads, stamps, metal weapons, and pottery – are commonly found in the inner and outer parts of Si Thep town.

Pottery

Pottery was made throughout the prehistoric period, Dvaravati period, and into the "Khmer – influenced period". In addition, there are a few pieces of Chinese ceramics from Tang dynasty (618 – 907 A.D.) and Sung dynasty (960 – 1279 A.D.) as well as the Persian wares.

Grinding stones

Grinding stones are found at most sites in the Si Thep. These were used for procesing food and medicinal plants.

Subsistence economy of Si Thep population

Staple foods

Rice grains embedded in brick suggest that the Dvaravati period people ate rice as a stapel food. The rice grains were identified as a sticky rice. Based on the rice grains, and animal and shellfish remains, archaeologists generally assume that the Si Thep population practiced rice agriculture and continued to hunt, fish, and collect riverine shellfish.

Dress

There is no direct evidence of styles of dress. However, spindle whorls indicate weaving, and that people knew how to make clothes.

Houses

Other than the temples, there is no evidence of the ruling class and commoner houses. Houses may have been built of wood.

Medicine

Grinding stones suggest medical knowledge of curing as plant medicines were processed by such tools.

หอสมุดแห่งชาติ
NATIONAL LIBRARY

กรมศิลปากร